

Ortopedik Engelli Bireylerin Camideki Din Hizmetlerinde ve Erişimde Yaşadıkları Sorunlara Yönelik Görüşleri

Orthopedically Disabled Individuals' Views on Challenges in Religious Services and Mosque Accessibility

Rahime ÇELİK, Dr. Öğr. Üyesi | Assistant Professor.
Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Elazığ / Türkiye. | Fırat University, Faculty of
Theology, Elazığ / Türkiye
rkavak@firat.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-4068-4155>

ISSN: 1303-880X
e-ISSN: 2667-7504
<http://ded.dem.org.tr>

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received Date: 13.04.2023

Kabul Tarihi / Accepted Date: 27.11.2023

Yayın Tarihi / Published Date: 25.12.2023

Lisans / Licence: CC BY-NC-4.0.

Tr/En: Tr

Atıf/Citation: Çelik, R. (2023) Ortopedik Engelli Bireylerin Camideki Din Hizmetlerinde ve Erişimde Yaşadıkları Sorunlara Yönelik Görüşleri. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 21 (46), 257-285.
<https://doi.org/10.34234/ded.1282566>

Öz: Engelli bireyler günlük yaşantılarında fiziksel ve duygusal olarak birçok problemle karşılaşmaktadır. Fiziksel engellerle daha çok karşılaşan ortopedik engelliler, toplum yaşamında birçok hizmete ulaşmakta zorluk yaşamaktadırlar. Engellilerin gündelik ihtiyaçlarının yanında faydalanmak istedikleri hizmetlerden biri de camilerdeki din hizmetleridir. Bu çalışmada ortopedik engelli bireylerin camiye ve camide verilen din hizmetlerine erişimde yaşadıkları sorunlara yönelik görüşleri tespit edilmeye çalışılmış, engelli gözüyle cami hakkındaki değerlendirmeleri belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırmanın amacına uygun ve tutarlı biçimde gerçekleşmesine rehberlik etmesi için nitel desen tercih edilmiştir. Çalışmada kolay ulaşılabilir durum örneklemesi kullanılmıştır. Bu çalışmada, verilerin toplanması için yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Araştırmaya başlamadan önce literatür araştırması yapılmış, literatür araştırması sonucu açık uçlu sorular yazılmıştır. Çalışmada durum çalışması deseni türlerinden bütüncül tek durum deseni ve kolay ulaşılabilir durum örneklemesi kullanılmıştır. Araştırmacı, engelli bireylere ulaşmak için Elazığ ilinde bulunan engelli dernekleri ile irtibata geçmiş ve bu derneklere mensup olan üyelerle görüşme yapmıştır. Bu görüşmeler sonunda araştırmanın çalışma grubu, ortopedik engelli olan 10 yetişkin bireyle oluşturulmuştur. Katılımcılarla yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen verilerin analizinde NVIVO 8 programı kullanılmıştır. Veriler içerik analizine tabi tutulmuştur. Elde edilen verilerin analizi sonucu engelli bireylerin cami hizmetleri ve erişim alanında karşılaştıkları sorunlara yönelik görüşler ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak engelli bireylerin camiye daha kolay erişimi için önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Engelli, Ortopedik Engelli, Cami Din Hizmeti, Erişim.

&

Abstract: People with physical disabilities, especially those with orthopedic challenges, often grapple with a range of physical and emotional hurdles in their day-to-day experiences. This group encounters obstacles in accessing various social services, adding an extra layer of difficulty to their lives. One of the services that disabled people want to benefit from, in addition to their daily needs, is religious services in mosques. This study aims to explore the perspectives of individuals with orthopedic disabilities regarding the challenges they face in accessing mosques and the religious services offered within them. Additionally, the research seeks to gather evaluations regarding mosques from a disabled person's. The research was designed with a qualitative approach to ensure alignment with its purpose and maintain consistency throughout the study. Convenient case sampling, allowing for easy accessibility, was employed in the research methodology.

In this research, structured interview technique was used to collect data. Prior to commencing the research, a thorough literature review was conducted, leading to the formulation of open-ended questions. The study employed a holistic single case design and easily accessible case sampling, both categorized under case study designs. To engage with individuals with disabilities, the researcher reached out to disabled associations in Elazığ Province and conducted interviews with their members. Following these interviews, the research group was established, consisting of 10 adults with orthopedic disabilities. The data collected from participant interviews were analyzed using the NVIVO 8 program, employing content analysis. The analysis revealed insights into the challenges faced by disabled individuals in the realm of mosque services and accessibility. Consequently, the study put forth recommendations to facilitate easier access to mosques for individuals with disabilities.

Keywords: Religious Education, Disability, Physical Disability, Mosque Religious Service, Access.

(The Extended Abstract is at the end of the article)

Giriş

Dünya Sağlık Örgütü'nün sağlığı ilk olarak 1948'de "sadece hastalık veya sakatlığın olmaması değil, fiziksel, zihinsel ve sosyal ve tam bir iyilik hali" olarak tanımlamasından bu yana sağlık anlayışımız önemli ölçüde değişmiştir. "Sağlık, yaşam koşullarına ve çevreye uyum sağlamada fiziksel, zihinsel, sosyal ve varoluşsal esenliğin dinamik dengesidir." (Krahn vd., 2021). Bu yeni yaklaşımla engellilik üzerine yapılan tanımlama ve uygulamalar değişmiştir.

Dünya Sağlık Örgütü Komisyonu, insanların doğduğu, büyüdüğü, yaşadığı, çalıştığı ve yaşlandığı koşullar olarak adlandırdığı sosyal belirleyicileri, engelliliğin ana belirleyicileri olarak kabul etmektedir. Küresel bir tahminle dünya nüfusunun %10-12 oranında yaklaşık olarak 660-790 milyon kişinin engelli olduğu düşünülmektedir. Engellilik, sağlık sorunları veya bozuklukları olan kişilerin, günlük aktivitelerini ve sosyal katılımlarını azaltan sosyal koşullarla karşılaştıklarında ortaya çıkmaktadır. Engellilik, ayrımcı kültürel, sosyal ve çevresel koşulların işleyişinden kaynaklanan, toplumsal olarak belirlenmiş bir sonuçtur (Emerson vd., 2011).

Engellilik, özellikle dünya çapında yaşanan popülasyonlarda büyüyen bir halk sağlığı sorunudur. İşlevsel kısıtlamaları veya bedensel bozuklukları olan kişiler, sosyal hayata katılma fırsatları açısından genellikle dezavantajlı durumdadır. Bu kısıtlamalar yalnızca temel insan haklarıyla çelişmez, aynı zamanda insanların

sağlığını ve esenliğini de etkileyebilir (Tough vd., 2017). Bu nedenle engelli bireylerin sosyal hayata katılmaları önem arz etmektedir. 2828 Sayılı Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu’nda engelli, “Doğuştan veya sonradan herhangi bir hastalık veya kaza sonucu bedensel, zihinsel, ruhsal, duygusal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeniyle normal yaşamın gereklerine uymama durumunda olup; korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine ihtiyacı olan kişi” şeklinde tanımlanmaktadır (2828 Sayılı Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu, 1983).

Ortopedik engelli, “Normal yaşantıyı sürdürmek için yeterli ve gerekli bedensel yapıdaki doğuştan veya sonradan olan yapısal ve organik değişiklik veya noksanlık sonucu toplumsal rolünü yerine getirmede ve günlük işlerinde yardıma ihtiyaç duyan bireyler bedensel engelli” olarak adlandırılmaktadır (Tunalp, 2018: 189). Kas ve iskelet sisteminde eksiklik, yetersizlik ve fonksiyon kaybı olarak değerlendirilen ortopedik engelli sayısı Türkiye’de ciddi bir orandadır: Türkiye Özürlüler Araştırması (2002)’na göre ülkemizde yaşayan bireylerin %12,29’u engellidir. Ayrıca ülkemizde üç ve üç yaş üzeri bireyler içerisinde, ortopedik engelli bireylerin oranı %3,61’dir (Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2011; Türkiye İstatistik Kurumu, 2013). Bir bireyin ortopedik engelli olarak kabul edilebilmesi için kas ve iskelet sisteminde bir işleyiş kaybı veya bir eksikliğin oluşması gerekir (Tınar, 2018: 57). Ortopedik engelli birey, bütün tedavi ve düzeltmelere rağmen sosyal yaşamında ve çalışma hayatından iskelet, sinir sistemi, kas ve eklemlerine yetersizlik nedeniyle yeterince faydalanamaz, kısacası bu durum, bireyin tüm yaşantısını olumsuz yönde etkilemektedir (Demir ve Efe, 2020: 25-26).

Engelliliğin günlük yaşamın belli başlı alanları üzerindeki yaygın etkileri göz önüne alındığında, kişinin refahının öznel değerlendirmesini dikkate almak önemlidir. Engelli bireylerin bu refaha ulaşmaları için erişilebilirlik hayati önem taşımaktadır (Tough vd., 2017). Erişilebilirlik kavramı “bireylerin istediği yere ve hizmete bağımsız ve güvenli ulaşım, kullanabilmesi” anlamına gelmektedir. Erişilebilirlik kapsamında; “engelliler ve hareket kısıtlılığı bulunan bireylere yönelik toplu taşıma sistemlerinde erişilebilirlik, demiryolu ve diğer taşıtlarda engelli yolcuların tekerlekli sandalyeleri ile seyahatine uygun yapılar kaldırma-iletme platformlarının standartlarının uygulanması” yer almaktadır (T. C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı & Müdürlüğü, 2013). Toplumsal bütünleşme açısından toplumun her bireyinin ihtiyaç ve beklentilerinin dikkate alınması ve karşılanması büyük önem arz etmektedir. Engelli bireylerin eğitim, sağlık, sosyal ve kültürel imkânlarla ulaşabilmeleri onların toplumla bütünleşmelerinin

de belirleyici rol oynamaktadır (Burcu, 2011: 51). Engellilik toplumun diğer bireyleri ile eşit koşullarda olma imkânını ortadan kaldırmakta, engelli bireyin topluma katılımını olumsuz bir şekilde etkilemektedir (Orhan-Özkan, 2020: 2).

Engelli bireyler günlük yaşantılarında birçok problemle karşılaşmaktadır. Engelli gruplarından olan ortopedik engelliler toplum yaşamında birçok hizmete ulaşamamaktadır. Genç'e (2015) göre ortopedik engellilerin yaşadığı önemli sorunlardan biri hizmetlere erişememe problemidir. Örneğin, engelliler sağlık, bakım, rehabilitasyon, eğitim, sosyal ve kültürel hizmetlerden yeterince yararlanamamaktadır. Kaldık'a (2022) göre ortopedik engelli bireylerin günlük yaşamlarında karşılaştıkları sosyal ve kültürel meselelerin çözülmesi için kamu kurum ve kuruluşlarına ciddi sorumluluklar düşmektedir. Kamu kurum ve kuruluşları, ortopedik engellilerin erişilebilirlik sorunlarını çözmek zorundadır. Ortopedik engellilerin topluma katılıp sosyalleşmeleri için gerekli fiziki çevre düzenlemelerini yapmaları gerekmektedir. Ortopedik engellilerin etkin ve bağımsız bir şekilde toplumsal hayata katılmaları temel hakları olup bu konuda toplumsal farkındalığı artırıcı çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Sayıları her geçen gün artmakta olan engellilerin sosyalleşmeleri, topluma uyum süreçlerinin desteklenmesi ve kişilik gelişimlerine pozitif katkı sunması amacı ile engelliler üzerinde bilimsel çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Bu çerçevede üzerinde durulması gereken konulardan biri de ortopedik engellilerin camideki din hizmetlerinde ve erişimde yaşadıkları sorunlardır. Son yıllarda ilahiyat bilimlerindeki gelişmelerle yeni düzenlemeler yapılmıştır. Camiler ve Kur'an kurslarında devam edegelen din eğitimi ve hizmetlerine, yetiştirme yurtları, huzurevleri, hastaneler ve cezaevleri de eklenerek geniş bir minvalde çalışmalar yürütülmüştür. Bu gelişmelere paralel olarak Türkiye nüfusunun %12,29'unu oluşturan engelli bireyler için din eğitim ve hizmetlerinin yapılması büyük önem taşımaktadır (Başkonak, 2016:183). Toplum içerisinde engelli bireyleri kabullenme konusunda farkındalığın tam anlamıyla yerleşmemiş olmasından dolayı sosyalleşme sorunu yaşayan engelli bireylerin dinî hayatın içerisinde yeterince bulunamamaları, beraberinde dini sosyalleşme problemini de getirmektedir (Başkonak, 2019:13). Bu bağlamda engellilerin faydalanmak istedikleri hizmetlerden biri de camideki din hizmetleridir.

Engellilik ve din konusu birbiri ile ilişkili olan kavramlardır. Çünkü din, insanın sosyal hayatta karşılaştığı sorunlara çözüm sunmaktadır. Dinin engellilik durumlarındaki en önemli fonksiyonu insanın karşılaştığı zorlukları mükâfat olarak alacağı bilincini oluşturmaları ve sabrı tavsiye etmesidir (Turanalp, 2018). Dinin

engelli bireylere; engelliliği anlamlandırma, kabullenme ve yaşanan zorluklara çözüm getirme konusunda yardımcı olduğunu söylemek mümkündür (Kula, 2004). Nitekim dindar bireyler başına gelen zorluk ve sorunu hayra/şerre yorarak çözüm bulabilmektedir. Tövbe, dua, şükür, sadaka, ihsan, tevekkül, zikir, tezkiye, sabır ve azim gibi dini referanslara dayanarak bireyler günlük hayatlarındaki sorunların çözümlerini dine dayandırabilmektedir (Ayten, 2015, 23).

Son dönemde yapılan araştırmalar; engelli bireylerin ve ailelerinin dua ve ibadet etme gibi manevi uygulamalara katılmak istediklerini göstermektedir (Carter, 2023; Alemdar ve arkadaşları, 2015). Bu manevi uygulamaların en rahat yapılacağı mekânlar şüphesiz camilerdir. Başkonak’a (2016: 183) göre engellilerin cami merkezli dini hayatın içerisinde Allah’a iman duygusunun etkisi ile İslami değerlere bağlanarak aynı değerlere inanan diğer insanlarla beraber olması yaşadığı toplumda kendilerinin bir yeri olduğunu kavrayarak “Neden ben?” sorusunun cevabını bulmalarına imkân tanımaktadır. Böylelikle engelli birey, yaşadığı sorunları aşarak kendine güven duygusu kazanmaktadır. Ayrıca ilgili literatürde maneviyat, dindarlık, psikolojik davranış ile ruh ve beden sağlığı arasında pozitif ilişkiler olduğunu ortaya koyan çok sayıda çalışmalar bulunmaktadır (İmamoğlu ve Ferşadoğlu, 2013; Kavas ve Kavas, 2015; Yılmaz, 2019; Zinnbauer ve Pargament, 2013). Bu bakımdan din hizmetlerinin engelli birey üzerinde bir rehabilitasyon etkisi vardır ve ortopedik engelli bireylerin din hizmetlerine erişimi önem taşımaktadır.

İlgili literatüre bakıldığında ortopedik engelli bireylerin cami ve camide verilen din hizmetlerine erişimi konusunda bazı çalışmaların bulunduğu görülmektedir. Bayram ve Çoban (2022: 627-634) yaptıkları çalışmada, Trabzon Ortahisar ilçesindeki merkez ibadet alanlarının ortopedik engelliler için erişilebilirliği konusuna vurgu yapmıştır. Araştırma sonucunda, Ortahisar’da ortopedik engelliler açısından merkez ibadet alanlarına yaya ve taşıtla erişimde farklı konularda çeşitli düzeyde sorunlar tespit edilmiştir. Bunlardan en önemlisi, ortopedik engellilere yönelik kentsel hizmetlerin yetersizliği, toplu ulaşım olanaklarının, otopark ve yaya yolu düzenlemelerinin uygun olmamasıdır. Pekcan (2022), araştırmasında ortopedik engelli çocukların anne-babalarına yönelttikleri dini içerikli soru ve sorunları tespit etmeyi amaçlamıştır. Kaldık (2022b:995), çalışmasında engelli bireylerin ibadetlerini yerine getirme konusunda ihtiyaçlarının olduğuna vurgu yapmıştır. Başkonak (2016) ise yaptığı çalışmasında engelli bireyler için özel ola-

rak tasarlanan bir cami modelinden bahsetmiştir. Yücel ve Bulut (2020), yaptıkları çalışmalarında bedensel engellilerin din hizmetlerine erişimlerinde yaşadığı sorunlara dikkat çekerek bu konuda çözüm önerilerinde bulunmuşlardır. Yapılan bu çalışmalar değerlendirildiğinde ortopedik engelli bireylerin camiye erişimde bazı sorunlar yaşadıklarını göstermektedir. Ortopedik engelli bireylerin camideki din hizmetlerine erişim sorunu, engelli bireylerin camilere rahatça girebilmeleri, namaz kılabilimleri, hutbe dinleyebilmeleri ve dini bilgiler alabilmeleri hususunda karşılaştıkları zorluklardır. Bu zorluklar arasında camilere ulaşım, cami içinde hareket etme, cami personeli ile iletişim kurma ve dini eğitim alabilme gibi konular yer almaktadır. Bu sorunların bilinmesi, anlaşılması ve giderilmesi onların sosyal yaşantılarına katkı sağlayacaktır. Bu nedenle bu çalışmada ortopedik engelli bireylerin camiye ve camide verilen din hizmetlerine erişimde yaşadıkları sorunlara yönelik görüşleri tespit edilmeye, engelli gözüyle cami hakkındaki değerlendirmeleri belirlenmeye çalışılmıştır. Yapılan bu çalışmanın ilgili literatürü genişleteceği ve alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu araştırmanın problem cümlesi “Ortopedik engelli bireylerin camideki din hizmetlerinde ve erişimde yaşadıkları sorunlara yönelik görüşleri nelerdir?” sorusudur.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmada ortopedik engelli bireylerin camideki din hizmetlerinde ve erişimde yaşadıkları sorunlara yönelik görüşleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın alt amaçları şu şekilde sıralanabilir:

1. Camilerin fiziksel yapısının engelliler için uygun olup olmadığı hakkında ortopedik engelli bireylerin görüşleri nelerdir? Ortopedik engelli bireylerin camilerin fiziksel yapısı nedeni ile karşılaştıkları sorunlar nelerdir?
2. Ortopedik engelli bireylerin camideki din hizmetlerine erişimde yaşadıkları sorunlar nelerdir?
3. Ortopedik engelli bireylerin il müftülüğüne bağlı engelli koordinatörlüğü ile iletişimleri hangi düzeydedir? Bu konuda yaşadıkları sorunlar nelerdir?

Yöntem

Araştırma nitel desenle yürütülmüştür. Çalışmanın aşamalarının araştırmanın amacına uygun ve tutarlı biçimde gerçekleşmesine rehberlik etmesi için nitel desen tercih edilmiştir. Nitel araştırma “kuram oluşturmaya temel alan bir anlayışla sosyal

olguları bağlı bulundukları çevre içerisinde araştırmayı ve anlamayı ön plana alan bir yaklaşımdır” (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 39). Durum çalışması ile elde edilen veriler; gerçeklik açısından hem güçlüdür hem de bu veriler sayesinde sosyal gerçekler detayları ile daha anlaşılır hale gelmektedir. Bu yöntemle elde edilen raporların diğer çalışma yöntemlerine nazaran kamuya açık olması ve halk tarafından anlaşılır olması (Aytaçlı, 2012: 8) nedeni ile tercih edilmiştir. Bu çalışmada durum çalışması deseni türlerinden bütüncül tek durum deseni kullanılmıştır. Bütüncül tek durum deseninde bir analiz birimi dikkate alınarak çalışmalar yapılır (Yıldırım ve Şimşek, 2011; Aytaçlı, 2012:7).

Araştırmanın Çalışma Grubu

Engelli bireylerin cami ve camideki din hizmetlerine yönelik görüşlerini tespit etmeye çalıştığımız bu araştırmanın çalışma grubunu ortopedik engelli olan 10 yetişkin birey oluşturmaktadır.

Çalışmada kolay ulaşılabilir durum örnekleme kullanılmıştır. Bu örnekleme yönteminin seçilmesinin nedeni çalışmanın hızlı bir şekilde kolayca yürütülmesini sağlamaktır. Araştırmacı engelli bireylere ulaşmak için Elazığ İli’nde bulunan engelli dernekleri ile irtibata geçmiş ve bu derneklere mensup olan üyelerle görüşme yapmıştır. Çalışmanın ilk aşamasında engelli derneğin başkanı ile görüşme yapılmış daha sonra diğer üyeler ile mülakatlar yapılmıştır. Aşağıdaki tabloda araştırmaya katılan ortopedik engelli bireylerin eğitim durumları, meslekleri ve yaşları hakkında bilgi verilmiştir:

Tablo 1: Katılımcı Özellikleri

Katılımcının Kodu	Cinsiyeti	Eğitim durumu	Yaşı	Mesleği
K1	Erkek	Ön Lisans	42	Serbest Meslek
K2	Erkek	Lise	40	Çalışmıyor
K3	Erkek	Lise	37	Çalışmıyor
K4	Erkek	Lise	36	Serbest Meslek
K5	Kadın	Ortaokul	33	Çalışmıyor
K6	Kadın	İlkokul	63	Çalışmıyor
K7	Kadın	Ortaokul	29	Çalışmıyor
K8	Kadın	İlkokul	65	Çalışmıyor
K9	Erkek	İlkokul	62	Emekli
K10	Erkek	Lise	37	Serbest Meslek

Veri Toplama Aracı

Araştırmaya başlamadan önce literatür araştırması yapılmış, literatür araştırması

sonucu açık uçlu sorular yazılmıştır. Sorular üç uzmana danışılarak yazılmıştır. Uzmanlardan biri din eğitimi alanında doçent olarak çalışmaktadır, diğer ikisi ise özel eğitim alanında öğretmen olarak çalışmaktadır. Etik kurul izni alındıktan sonra üç pilot görüşme yapılmış ve gelen veriler defalarca okunmuştur. Pilot görüşmelerin ardından herhangi bir değişikliğe gerek duyulmadan ana görüşmelere başlanmıştır. Bu araştırmada, verilerin toplanması için yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Yapılandırılmış görüşme formunda dört soru yer almaktadır.

Verilerin Toplanması

Veri toplama öncesinde çalışma için Fırat Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'ndan 02.12.2022 tarihli ve 12561 sayılı Bilimsel Araştırma Etik Kurul izni alınmıştır. Etik izni alındıktan sonra öncelikle engelli dernekleri ile telefonla görüşülmüş ve araştırmanın amacı ve kapsamı hakkında bilgi verilmiştir. Görüşmeler yüz yüze yapılmıştır. Görüşme öncesi katılımcıların üye oldukları dernek ile telefonla görüşülmüş ve mülakat için randevu talep edilmiştir. Mülakat öncesi çalışmanın amacı ve içeriği hakkında katılımcılara bilgi verilmiştir. Görüşmeyi kabul eden engelli bireylerle mensup oldukları derneğin binasına gidilerek mülakatlar yapılmıştır. Mülakat sorularını anlamayan engelli bireylere sorular tekrar okunmuştur. Engelli dernek binasına gelemeyen 4 engelli birey evlerinde ziyaret edilerek görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu katılımcılar ile önce telefonla görüşülmüş ve çalışma hakkında onlara bilgi verilmiştir. Yapılan görüşmelerde ses kaydı almak için katılımcılardan öncelikle izinleri istenmiş ve izin alındıktan sonra katılımcıların görüşleri ses kayıt cihazı ile kaydedilmiştir. Çalışma grubu ile yapılan görüşme süreleri 14 dakika ile 20 dakika arasındadır.

Verilerin analizi

Katılımcılarla yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen veriler bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Elde edilen verilerin analizinde NVIVO 8 programı kullanılmıştır. Veriler içerik analizine tabi tutulmuştur. İçerik analizi, “benzer verilerin belirli kavramlar ve temalar etrafında bir araya getirilmesi ve bunların anlaşılır biçimde düzenlenmesi” olarak tanımlanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2011; Hepkul, 2002). Böylece verileri açıklayabilecek kavramlara ulaşmak hedeflenir. Bunu sağlamak için araştırmada önce veriler kodlanmış, tema ve alt temalar tespit edilmiştir. Elde edilen verilerin analizi sonucu engelli bireylerin cami hizmetleri ve erişim alanında karşılaştıkları sorunlar ana teması ortaya çıkmıştır. Engelli bi-

reylerin cami hizmetleri ve erişim alanında karşılaştıkları sorunlar ana temasının altında fiziksel mekân, mevsim şartları, erişilebilirlik, din hizmetleri ve engelli koordinatörlüğü alt temaları oluşmuştur. Fiziksel mekân alt temasında ise rampa, engelli bölümü, abdest yeri ve taziye evi temaları yer almaktadır. Din hizmetleri ile ilgili sorunlar alt temasında ise iki tema ortaya çıkmıştır: Hutbe-vaaz ve Kur'an kursu. Elde edilen bulgular tanımlanıp yorumlandıktan sonra elde edilen veriler içerik analizine tabi tutularak rapor haline getirilmiştir.

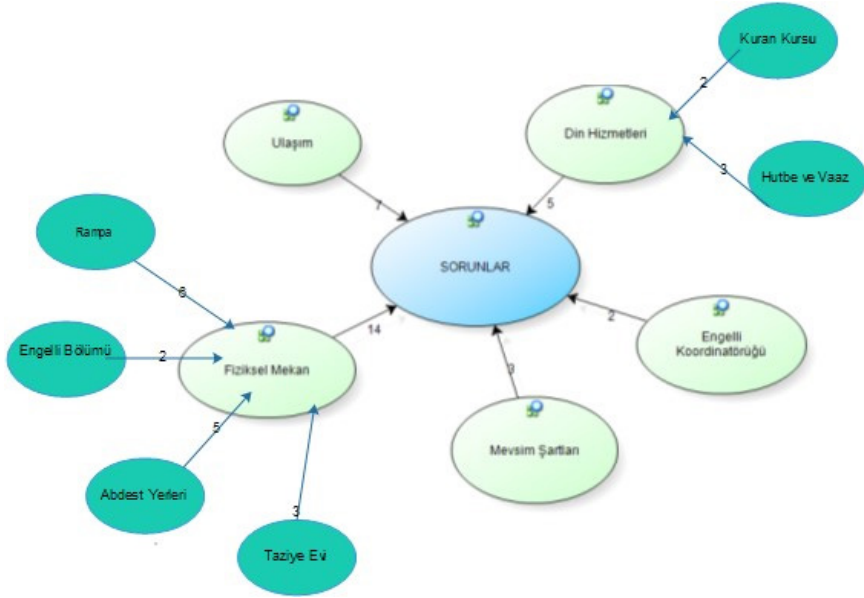
Nitel bir araştırmada geçerliğin sağlanması için çalışma sonucunda sonuçlara nasıl ulaşıldığının detaylı bir şekilde açıklanması ve raporlaştırılması önemli görülen ölçütlerdendir (Yıldırım ve Şimşek, 2011). Bu amaçla araştırma sonucunda elde edilen temalara ve bu temalara ilişkin katılımcı görüşlerine bulgular kısmında yer verilmiştir. Elde edilen verilere ilişkin katılımcı görüşleri, tırnak içerisinde ve başında K1, K2... şeklinde kısaltmalardan oluşan ifadelerle kodlanmıştır.

Araştırmanın güvenilirliğini sağlamak için veriler, araştırmacı ve bir uzman tarafından değerlendirilerek kodlamalar yapılmıştır. İkinci aşamada bu kodlamalar karşılaştırılmıştır. İki değerlendirme arasındaki görüş farklılıkları ve benzerlikler tespit edilmiştir.

Çalışmanın geçerlik ve güvenilirliği hususunda şu çalışmalar yapılmıştır: Çalışmada Erlandson, Harris, Skipper ve Allen (1993) tarafından vurgulanan “inandırıcılık, aktarılabilirlik, tutarlık ve teyit edilebilirlik” stratejileri kullanılmıştır: Bunun için çalışmanın inandırıcılığı konusunda uzman görüşüne başvurulmuştur. Aktarılabilirliği sağlamak için uygun örnekleme tercih edilmiştir. Tutarlık incelemesi ve teyit edilebilirliği elde etmek için ise çalışmada elde edilen veriler bir uzman tarafından incelenmiştir.

Bulgular

Elde edilen verilerin analiz edilmesi ile engelli bireylerin cami hizmetleri ve erişim alanında karşılaştıkları sorunlar temasına yönelik ana tema oluşturulmuştur: Bu temanın adı, engelli bireylerin cami hizmetleri ve erişim alanında karşılaştıkları sorunlardır. Elde edilen verilerin analizi sonucu engelli bireylerin cami hizmetleri ve erişim alanında karşılaştıkları sorunlar kategorisi ortaya çıkmıştır. NVIVO programında yapılan analize ait şema aşağıda yer almaktadır:

Engelli Bireylerin Fiziksel Mekânla İlgili Yaşadıkları Sorunlar

Elde edilen verilerin analizi sonucu engelli bireylerin cami hizmetleri ve erişim alanında karşılaştıkları sorunlar ana teması ortaya çıkmıştır. Bu temanın alt temalarından biri camilerdeki fiziksel mekânla ilgili sorunlardır. Camilerdeki fiziksel mekânla ilgili sorunlar temasının alt temaları ise şunlardır:

Camilerde Rampanın Olmaması veya Kullanılamaması: Camilerde rampaların olmaması ya da engellilerin kullanılacağı düzeyde elverişli olmaması engelli bireylerin cami girişine ulaşmakta güçlük yaşamalarına neden olmaktadır. Bazı camilerde engelli bireyler için özel rampalar bulunsa da, bunların sayısı yeterli değildir. Ortopedik engelli bireyler camiye girmek için merdivenleri aşmak, tekerlekli sandalye veya baston gibi yardımcı araçlarını kullanmak veya başkalarının yardımına ihtiyaç duymak gibi zorluklarla karşılaşabilmektedirler. Engelli bireylerin camideki din hizmetlerinde yaşadıkları sorunlar ana temasının alt temalarından biri camilerde rampanın olmaması ya da kullanılmaması temasıdır. “Rampanın Olmaması veya Kullanılamaması” temasına yönelik referans cümleleri şunlardır:

K2: “Rampalarım olmadığı yerlerde ibadetimizi gerçekleştiremiyoruz. Çoğu camide merdiven var, rampa yok. Rampa olsa bile çok dik. Tek başımıza çıkamıyoruz. Hâlbuki ben kimseye muhtaç olmadan Allah’ın evine gitmek istiyorum.”

K8: “En önemli çözüm kaldırımında ve camide rampaların olmaması. Ama bu rampaların kullanılabilir düzeyde olması.”

K4: “Kuran okumaya camiye gitmek istiyorum, maddiyatla alakası yok, bir rampa yapamıyoruz. Maliyetli değil, kullanışlı olmalı.”

Engelli bireylerin cami hizmetlerine erişimde yaşadıkları bu sorunlar onları camiden uzaklaştırabilmektedir. Bu konuda katılımcılardan biri duygularını şu şekilde ifade etmiştir:

K1: “Daha önce biz bu konuyu dile getirdik, köşe yazımızda, sosyal medyada. İbadet konusunda engelleniyoruz biz engelliler olarak camiden. Rampaların engellilerin olduğu düşünülerek camilerin yapılması gerekiyor. Cami engelli ve yaşlıya hitap etmiyorsa.... Gerçekten ben bu konuda çok üzgünüm. Oraya gidemiyorsam, engelli kardeşimin ve benim nasıl oraya gitmesini bekliyorsunuz? Maalesef bu durum bizi dinden uzaklaştırıyor. Bu konuda ben böyle düşünüyorum.”

Camilerdeki Taziye Evlerinden Kaynaklanan Sorunlar: Taziye evi ile ilgili sorunlar hakkında katılımcılar şu görüşleri ifade etmişlerdir: Taziye yerlerinin engellilerin erişimine uygun olmaması katılımcılar tarafından ifade edilen önemli problemler arasında yer almaktadır. Taziye yerlerinin girişinde rampanın bulunmaması, engellilerin tekerlekli sandalye veya baston gibi araçlarla girmelerini veya ihtiyaçlarını gidermelerini zorlaştırabilmektedir. Bu konuda katılımcılardan K1 ve K9 yaşadıkları zorlukları şu şekilde ifade etmiştir:

K1: “Taziye evinde rampa olmadığı için. Bağımsız bir şekilde gidemiyoruz. Taziye evinde rampa olmadığı için kendi taziyemde abim beni sırtında aşağı indirdi. Biz hayatın her yerindeyiz. Kendi taziyemde bile sorun yaşadım.”

K9: “Kış, kar bizim için çile. Biz ev hapsinde oluyoruz bu dönem genellikle. Dışarı çıkamıyoruz ki camiye gidebilelim. Yani camiler gerçekten, maalesef kışın bize ayrılmış bir yer yok. İmam Azam Cami’nin taziye yerine gittim. Rampası yok. Üstelik bu cami yeni yapıldı bu şehirde. Maalesef camide bir rampa yapılmış. Ona uçurum rampası diyoruz aramızda. Bir engelli gidip orada taziyesini sunamıyor. Sadece biz değil, bebeği olan anneler de o gün sorun yaşadı. Bir rampayı doğru düzgün yapmak bu kadar zor olmamalı. Taşıyamazsınız ki, birkaç kişinin yardımıyla oradan aşağı indik. Başkalarına ihtiyacım olmadan neden taziyeye gidemiyorum ki. Bir cami yapıyorsunuz. Allah razı olsun. Gerçekten ama burada engelliye unutulmuşsun. Engelli için hiçbir imkânı yok.”

Taziye yerlerinde engelliler için yeterli alan ayrılmasa ve taziye yerlerinde engelliler için oturacak yer bulunmaması, engellilerin diğer insanlarla iletişim

kurmasını veya başsağlığı dilemesini zorlaştırabilmektedir. Bu konuda katılımcılardan K7, taziye sırasında yaşadığı sorunları şu şekilde anlatmıştır:

K7: “Cami, taziye, lavabo. Merdivenin başında duruyorsun. Karşında dağ var. Taziye evi en büyük sorun. Orada bir Fatiha okumak isterim mesela. Oraya erişemediği yer değilse boşuna yapılmış derim. Asansörlü yapılar çok zor kullanılıyor. Asansöre ulaşmak da zor.”

Camilerde Abdest Yerlerinin Olmayışı veya Elverişsiz Olması: Camilerdeki abdest yerlerinin engellilere uygun olmaması katılımcıların din hizmetleri konusunda yaşadıkları sorunlar arasındadır. Günümüzde bazı camilerde engelli bireyler için özel abdest alma yerleri bulunsun da bunların sayısı yeterli değildir. Engelli bireyler abdest almak için merdiven çıkmak, dar alanlarda hareket etmek veya başkalarının yardımına ihtiyaç duymak gibi zorluklarla karşılaşabilmektedir. Abdest yerleri alt teması ile ilgili sorunlar hakkında katılımcılar şu görüşleri ifade etmişlerdir:

K5: “Normal bir vatandaş ezan sesini duyduğunda camiye gidip abdestini alıp namazını kılar ama benim gibilerin maalesef böyle bir hakkı yok.”

K1: “Ya evimde abdest alıyorum ya da evde namazını kılıyorum. Bu şehirdeki camilerde engelli için abdest yerleri ya da şadırvan yok.”

K7: “Cami, taziye, lavabo. Merdivenin başında duruyorsun. Karşında dağ var. Taziye evi en büyük sorun. Orada bir Fatiha okumak isterim mesela.”

Engelli bireyler abdest almak için bazen özel malzemelere ihtiyaç duyarlar. Örneğin, tekerlekli sandalye kullanan bir engelli bireyin abdest alması için suyun tekerlekli sandalyeye zarar vermemesi gereklidir. Bu nedenle, engelli bireyler için su geçirmez örtüler, plastik kaplar veya hortumlar gibi malzemeler gerekebilir. Ancak, bu malzemelerin camilerde bulunması her zaman mümkün olmayabilir. Bu konuda katılımcılardan bazıları yaşadıkları sorunları şu şekilde ifade etmiştir:

K3: “İzzetpaşa Cami’sine başvurduk. Sonrasında rampa yapıldı. Akülü araba ile namaz kılacağımız bir yer oldu. Fakat namaz kılabiliyoruz ancak abdest alamıyoruz.”

K4: “Şunu düşünün, engelli evinden çıkıyor, ama lavaboya gidemiyor. Evinde abdest almak zorunda, engelli olarak evimde abdest almak zorundayım, eğer abdestim yoksa camide cemaatle namaz kılma imkânım olmuyor. Kaç sefer camiye gittim, bizim gibi insanlara uygun lavabo ve abdest yeri bulamadım.”

Engelli bireyler abdest alırken başka bireylerden yardım almadan özgür bir şekilde abdest almak istemektedir. Abdest yerlerinin engelli bireyler için uygun olmaması, engelli bireylerin kendilerine güvenini azaltabilir ve ibadet etme isteklerini olumsuz etkileyebilir.

Camilerde Engelliye Ayrılan Bölümlerin Olmaması: Engelli bireylerin camideki din hizmetlerinde yaşadıkları sorunlardan biri engelli bireylere ayrılan bölümlerin olmamasıdır. Engelli bireyler özel ihtiyaçları olması sebebi ile camide ibadet etmekte güçlük çekebilmektedir. Ortopedik engelli bireyler camide ibadet etmek için uygun bir yer bulmakta zorlanabilirler. Bazı camilerde engelli bireyler için ayrı bir namaz kılmak alanı bulunmayabilir veya bu alan yeterli büyüklükte olmayabilir. Ortopedik engelli bireyler namaz kılarken tekerlekli sandalye veya baston gibi yardımcı araçlarını kullanmak isteyebilirler veya farklı bir şekilde namaz kılabilirler. Bu konuda katılımcı görüşleri şu şekildedir:

K2: “Toplumla namaz kılmak istiyorum. Bizi ibadetimizden kimse ayıramaz. Özgürce namazımı kılmak istiyorum. Oğlumu çocuğumu da camiye getirmek istiyorum. Ben gelemeyince çocuğum da gelemiyor. Keşke bize ayrılan yerler olsa.”

K8: “Bu konuda en çok kadın engelli olarak bizler zor durumda kalıyoruz. Çünkü bizler erkeklerden yardım isteyemiyoruz. Camide kadın ortopedik engelliler için bölümler olmalı. Bu bölümlerde kimseden yardım almadan ibadetlerimizi yapabilmeliyiz. Bağımsız bir şekilde gidip ibadetimizi yapamıyoruz. Camiler yapıldığında engelli vatandaşların var olduğunu ve onların da ibadet yapmak istediklerini düşünmemişler. Normalde hemen yapılıyor, bir engelliye hitap etmiyorsa, maalesef bu durum bizi dinden uzaklaştırıyor.”

Mevsim Şartları Nedeniyle Yaşanan Sorunlar: Camilerin ulaşım erişilebilirliği açısından mevsim şartları engelli bireyleri zorlayabilmektedir. Mevsim şartları nedeniyle yaşanan sorunlar hakkında bir katılımcı şu şekilde görüşünü beyan etmiştir:

K8: “Akülü aracımın yaz dönemi bahçede ya da dışarda namaz kılıyorum, fakat kış dönemi hava çok soğuk olduğu için camiye gidemiyorum. Keşke kışın da bizim için ayrılan sıcak bir yer olsa da camiye gidebilsek.”

Engelli bireyler, mevsim şartlarına bağlı olarak sorunlar yaşayabilirler. Özellikle kış aylarında kar, buz, çamur gibi engeller yüzünden camilere gitmek zorlaşabilir. Bu konuda araştırmaya katılan bireyler yaşadıkları zorluklardan bahsetmişlerdir:

K9: “Kış, kar bizim için çile. Biz ev hapsinde oluyoruz bu dönem genellikle. Dışarı çıkamıyoruz ki camiye gidebilelim. Yani camiler gerçekten, maalesef kışın bize ayrılmış bir yer yok. İmam Azam Cami’nin taziye yerine gittim. Rampası yok. Üstelik bu cami yeni yapıldı bu şehirde.”

K3: “Kışın zaten dışarı çıkamıyoruz ki, çile gibi.”

Katılımcıların ifadelerinde görüldüğü gibi engelli katılımcılar kış şartlarında dışarı çıkmakta bile zorlandıklarını ifade etmişlerdir. Dolayısıyla engelli bireyle-

rin özgür bir biçimde dışarı çıkarak kendi başlarına hayatlarını idame ettirecek şekilde dışarıda dolaşabilmelerini sağlayacak önlemlerin alınması önem arz etmektedir (Yücel ve Bulut, 2020).

Engelli Koordinatörlüğü ile İlgili Yaşanan Sorunlar

Katılımcılardan iki kişi engelli koordinatörlüğü ile görüşmek istediklerini ve bu koordinatörlüklerin kendilerine eğitim vermeleri gerektiğine dikkat çekmişlerdir. Bu konudaki referans cümleleri şunlardır:

K5: “Koordinatör ile sadece bir defa görüştük. Diyanet engelli derneklerine yeterince ulaşamıyor. Haftada verilen vaazlara gidemiyoruz. Zaten camiye ulaşamıyoruz ki.”

K6: “Engellilerin önündeki engelleri kaldıralım. Ben engeline rağmen toplumla iç içe olmayı tercih ederim. Kentsel dönüşümde mutlaka bizi dikkate alsınlar. Engelli koordinatörlüğü ile görüşmek isteriz. Keşke bizi ziyarete gelip eğitim verseler. Biz gidemiyoruz, keşke derneklerde vaazlar olsa. Camide engelliler için özel bir yer olabilir. Ama sıcak bir ortam olması lazım, cami imamlarımız bizi içeriye alsınlar, dışarda olmak istemiyoruz.”

Engelli bireylere din eğitimi ve hizmeti verilirken bu alanda çalışan kişilerin onlara sevgi, saygı, ilgi, diyalog ve iletişim gibi konularda dikkat etmesi gerekmektedir (Musayev, 2016). Engelli bireylere yapılan ziyaretler onların dini konulara olan ilgilerini artırabilir.

Camideki Din Hizmetleri İle İlgili Yaşanan Sorunlar

Camideki din hizmetleri ile ilgili yaşanan sorunlarla ilgili iki alt tema ortaya çıkmıştır: Hutbe-vaaz ve Kur'an Kursu ile ilgili sorunlar.

Hutbe ve Vaazlarda Engellilerle İlgili Bilgi ve Fetvaların Olmaması: Engelli bireyler hutbe ve vaazlarda kendileri ile ilgili bilgiler verilmesini talep etmektedir. Ortopedik engelli bireyler, günlük hayatta yaşadıkları sorunların çözümü için din ve dini kuruluşlarından beklenti içindedir. Araştırmaya katılan iki engelli birey, kendileri ile ilgili camilerde vaazlar verilmesini ve engelli ilmi-halleri ile günlük yaşantılarında karşılaştıkları dini problemlerin çözümünün anlatılması gerektiğine dikkat çekmişlerdir:

K4: “İmamla iletişimimiz süper, çok güzel, onlar da bize yardımcı olmaya çalışıyorlar fakat biz yardım istemiyoruz ki. İmamlarımız o açıdan güzel. Biraz daha hutbelerdeki ve vaazlarda bize biraz yer verseler, çok iyi olur. Toplumu

hutbelerde engellilerle bilinçlendirseleler çok iyi olur. Mesela engelli ilmihali varmış. 46 yaşındayım ve ona dernek vasıtasıyla ulaşabildim. Namazımı yanlış kılıyordum. Bunu bana başka bir engelli arkadaşım öğretti. Camide neden imamlar Cuma hutbelerinde anlatmaz ki? Ben bugüne kadar engelli haftası dışında camide hutbede bizimle ilgili konulara hiç rastlamadım, engelli haftasında da bizi çağırıp fotoğraf çektirdiler. En çok bu üzdü beni.”

K9: Bence özel olarak bize vaazlar verilebilir. Cuma hutbelerinde bizimle ilgili bilgiler verilebilir.”

Yukarıdaki ifadeler dikkate alındığında engelli bireylerin hassas oldukları noktalardan birinin de onlarla sadece engelli haftası dâhilinde cami görevlilerinin ilgilenmemesi gerektiğidir. Engelliler sağlıklı bir birey gibi her gün cami ve camideki hizmetlerden faydalanmak istediklerine vurgu yapmışlardır. Öz (2013) yaptığı çalışmasında Diyanet İşleri Başkanlığının engelli bireyler için özel yayınlar yapması gerektiğine dikkat çekmiştir.

Kuran Kurslarının Ortopedik Engellilere Özel Olarak Açılmaması: Katılımcılardan biri sadece ortopedik engelli bireylere mahsus olmak üzere Kur'an kurslarının açılması gerektiğine vurgu yapmıştır:

K9: Bence özel olarak bize vaazlar verilebilir. Cuma hutbelerinde bizimle ilgili bilgiler verilebilir. Özellikle engellilere özel Kur'an kursları yapılabilir veya Kur'an kursları engelliler için yeniden düzenlenebilir. Evime yakın bir kurs var ama gidemiyorum, ne lavabosu uygun ne de rampası var, Kuran okuyabilmeyi çok isterdim.”

Engelli Bireylerin Ulaşım İlgili Yaşadıkları Sorunlar

Araştırmaya katılan engelli bireylerin dikkat çektikleri hususlardan biri de camiye ulaşım da yaşadıkları sorunlardır. Katılımcılar yaya geçitlerinde, kaldırımlarda ve yollarda yaşadıkları güçlükler nedeni ile camiye gidemediklerini ifade etmişlerdir. Ulaşım ile ilgili sorunlar hakkında katılımcılara ait olan alıntı cümleleri şunlardır:

K1: “Basit bir şey söyleyeyim. Yaya geçidini kullanamıyorum ki camiye ulaşabileyim. İlla orada biri bana yardım edecek ki... camiye ulaşamıyorum. Kaç defa denedim, ama ulaşamıyorum tek başıma. Sorunlar çığ gibi. Erişilebilirlik konusunda çalışıyorum bir engelli olarak. Fakat denetleme konusunda baskı görüyorum engelli dernek başkanı olarak.”

K3: “Bağımsız bir şekilde gidip ibadetimizi yapamıyoruz. Camiler yapıldığında engelli vatandaşların var olduğunu ve onların da ibadet yapmak istediklerini düşünmemişler. Normalde hemen yapılıyor, bir engelliye hitap etmiyorsa, maa- lesef bu durum bizi dinden uzaklaştırıyor.”

Katılımcılardan bazıları camide ibadet yapmak istediklerini ancak ulaşım sorunları nedeni ile camiye gidemediklerini ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların evlerinde ibadet yapmalarına sebep olmuştur. Bu konu hakkında katılımcıların görüşlerini şunlardır:

K6: “Engelli hiçbir zaman cami ile bağıni koparmak istemez bence, ama maalesef şartlar beni alıkoyuyor. Kimse beni dinimden koparmaz, camide yapamasam bile evimde ibadet yapıyorum ama camide ibadet yapmayı çok isterdim. Tabi bu da bizim eksikimiz. Bilinçlendirilmemiz lazım, engelli haftasında bile hutbede bizden bahsedilmedi. Zaten engelli gününe karşıyım iyi ki böyle mi olmuşuz. Her projede binada kaldırımda bizi düşünmeleri lazım. Aslında engelliye yatırım insanlığa yatırımdır. Bu sorunlar mantar gibi büyüyor. O nedenle çözüm yok. İnsanlık tarihi kadar eski bizim sorunumuz. Aslında kanun var ama uygulama yok ki.”

K10: “Erişilebilirlik kanunu var. Ama yapan müteahhit dikkat etmiyor. Orada ibadet etmemiz lazım, ezan gel diye çağırıyor, ama davete icabet edemiyoruz ki. Ulaşım demek erişilebilirlik demek. Kanunda varsa uygulanmıyorsa orada bir sorun var demektir. Kaldırımlar da benim için zorluk demek. Camiye gelene kadar çok sıkıntı yaşıyorum. Evın asansörü de önemli. Camiye gidemediğim zaman üzüliyorum. Ben ibadet edemedim diye. O camide kalmak istiyorum. Mesela hiç caminin içine giremedim bugüne kadar. Namaz kılariken imamı görmedim, hep kapı dışında kıldım. O caminin havasını almak istiyorum, Allah’ın evinin içinde nasıl namaz kıılıyorlar ki merak ediyorum, o hava o ambiyans nasıl bir şey? Ama bunu bizden kısıtlıyorlar.”

Camilerdeki din hizmetlerinin engelli bireylerin ihtiyaçlarına göre düzenlenmesi ve uygun materyallerin sağlanması bu sorunları gidermeye yardımcı olabilir (Öz, 2013; Başkonak, 2016).

Sonuç ve Tartışma

Elde edilen verilerin NVIVO programı ile içerik analizine tabi tutulması sonucunda ortopedik engellilerin cami ve din hizmetlerine yönelik sorunlar kategorisi ortaya çıkmıştır. Bu kategorinin altında fiziksel mekân (n=14), mevsim şartları (n=3), erişilebilirlik (n=7), din hizmetleri (n=5) ve engelli koordinatörlüğü (n=2) alt temaları oluşmuştur. Fiziksel mekân alt temasında ise rampa, engelli bölümü, abdest yeri ve taziye evi temaları yer almaktadır. Din hizmetleri ile ilgili sorunlar alt temasında ise iki tema ortaya çıkmıştır: Hutbe-vaaz (n=3) ve Kuran kursu (n=2).

Ortopedik engelli bireylerin camiye ve camide verilen din hizmetlerine yönelik görüşleri tespit edilmeye çalışıldığı bu araştırmada engelli katılımcıların en çok fiziksel mekân (n=17) teması ile ilgili sorunlar yaşadığı görülmüştür.

Camilerde engelli bölümünün cami içerisinde olmayışı engelli bireylerin ibadetlerini yaparken zorlanmalarına sebep olmaktadır. Katılımcılar (K8, K9, K3, K2) ortopedik engelli bireyler için camilerde bir bölümün olmadığını ve bu nedenle hep cami dışında ibadet ettiklerini, ibadet ederken imamı göremediklerini ve mevsim şartları kötüleşince kış mevsiminde camiye gidemediklerini vurgulamışlardır.

Camilerde rampaların olmayışı veya kullanılamaması engelli bireylerin karışlaştıkları önemli bir sorundur. Katılımcılardan bazıları (K1, K2, K4 ve K8), rampaların çok dik olması, camilerin merdivenle başlaması ve camilerde rampa olmayışı nedeniyle camiye gitmekte zorlandıklarını ifade etmişlerdir. Engelli katılımcılar kimsenin desteği olmadan özgür ve bağımsız bir şekilde camiye gitmek istediklerine vurgu yapmışlardır. Öz'e (2013: 75-89) göre engelliler, toplumda kendilerine yer açılmasını ve acınılmasını değil, bu hayatın bir parçası olduklarının bilinmesini istemektedirler. Bu nedenle engellilerin dinî hayata sorunsuz bir şekilde entegrasyonu için Diyanet İşleri Başkanlığı ve Din Öğretimi Genel Müdürlüğünün fikri ve maddi alt yapı yeterliliklerini sağlaması gerekmektedir. Yücel ve Bulut (2020), yaptıkları çalışmada camilerde engelli rampaları ve engelli asansörlerinin olmayışının ciddi sorunlar olduğunu vurgulayarak camilerin engelliler açısından fiziki koşullarının uygun olmadığına dikkat çekmiştir (Yücel ve Bulut, 2020: 83). Mengü (2018), yaptığı çalışmada engelli bireyler için rampanın önemli olduğuna dikkat çekmiştir. Bu nedenle engelli bireylerin eve olan mahkûmiyetini önlemek için ortopedik engellilere tekerlekli ve akülü araçların temin edilmesi gerekmekte; binalardan, açık alanlardan, kurumlara ulaşım ve bilgilendirme hizmetlerinden bağımsız bir şekilde istifade edebilmeleri için bu alanların ulaşılabilir ve kullanılabilir hale getirilmesi önem arz etmektedir (Genç, 2015: 65-90).

Çalışma sonucunda katılımcı görüşlerine göre önemli bir sorunun camide engelli bölümünün olmayışı olduğu tespit edilmiştir (K8, K4). Katılımcılardan bazıları camide ortopedik engelliklerin rahatça ibadetlerini yapabilecekleri, bağımsız bir şekilde camiye giriş yapabilecekleri ve kendileri ibadet yaparken çocuklarının da yanlarında güvenle durabilecekleri özel bölümlerin tasarlanması gerektiğine dikkat çekmiştir. Katılımcılardan K8, özellikle kadın ortopedik engellilerin bu yönde taleplerinin olduğunu vurgulamıştır. Orhan ve Özkan'a (2020) göre engelli bireyler arasında kadınlar daha fazla sorunla yüzleşmektedir. Bu açıdan yapılan tüm düzenlemelerin ülke şartlarına uygunluğu tartışılarak yeni çözümler üretilmesi önem arz etmektedir. Bu noktada konunun muhatabı olan engelli kadınların görüşlerine başvurmak mevcut sorunların çözümü açısından

etkin bir yol haritası sunacaktır. Engelli kadınlar çözüm sürecine dâhil edilmesi ile toplumda aktif rol alarak daha mutlu bir iç dünyaya kavuşabilecektir.

Katılımcılar taziye evlerine erişimde sorun yaşadıklarını ifade etmişlerdir (K1, K9, K7). Bu sorunların çözümü için taziye yerlerinin fiziksel ve sosyal olarak engellilere uygun hale getirilmesi, engellilere yönelik hizmet ve desteklerin artırılması ve engellilere yönelik farkındalık ve duyarlılık oluşturulması gerekmektedir (Bayram ve Çoban, 2022).

Araştırma sonucunda elde edilen önemli sorunlardan biri erişilebilirliktir. Bazı katılımcılar (K1, K3, K5, K6, K7, K10) camiye ulaşamadıkları için camide verilen din hizmetlerinden istifade edemediklerine dikkat çekmişlerdir. Engelli bireyler camii ve cami hizmetlerine erişimde sorun yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Çağlar'a (2012) göre engellilerin erişebilirliği, "hak ve özgürlükleri kullanmanın, kamusal ve kamuya açık hizmetlerden yararlanmanın, yaşamın tüm alanlarına katılımın ön koşulu"dur. Bayram ve Çoban (2022: 648) çok boyutlu bir kavram olan erişebilirlik kavramını çalışmalarında ortopedik engelliler açısından bireysel, zamansal ve mekânsal boyutları ile değerlendirmiştir. Ayrıca Bayram ve Çoban (2022) yaptıkları araştırmalarında ortopedik engellilere yönelik kentsel hizmetler ile toplu taşıma olanaklarının ve mekânsal düzenlemelerin ortopedik engelliler için yetersiz olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yıldırım (2022) ise yaptığı çalışmada ortopedik engelli bireylerin gündelik yaşamlarda olumsuz bir şekilde erişilebilirlik sorunu ile karşılaştıklarına dikkat çekmiştir. Yönetimsel olarak yerel yönetimlerin duyarsız olması ve personellerin yanlış uygulamaları bu sorunların sebebi olarak düşünülebilir (Yıldırım, 2022: 89). Ortopedik engellilerin rahatça cami hizmetlerine ulaşmaları onların sosyalleşmelerine katkı sağlayacaktır. Tough ve arkadaşları (2017) yaptıkları çalışmalarında engellileri sosyal ağlara entegre etmenin ve bu sosyal ağlarda insani ilişkilerin kalitesini güçlendirmenin önemine dikkat çekmiştir. Topaloğlu ve arkadaşları (2021:188) yaptıkları çalışmada engelli bireylerin sosyal yaşam katılımlarının ve başkalarına bağımlı olmadan yaşamalarının esas temelinin erişilebilirlik sorunu olduğuna dikkat çekmişlerdir. Bu zorlukların çözümü için camilerdeki fiziki koşulların iyileştirilmesi, engelli bireylerin haklarına saygı duyulması ve toplumun bilinçlendirilmesi gerekmektedir (Öz, 2013).

Katılımcılar, din hizmetleri alanında yaşadıkları sorunları vurgulamışlardır. Katılımcılardan bazıları (K4, K9) hutbe ve vaazlarda engelliler ve onların dini hayatlarında karşılaştıkları problemlere yer verilmediğine dikkat çekmişlerdir. Kula'ya (2005:247) göre engellilerin gelişim özellikleri dikkate alınarak dini görev ve sorumluluklarının neler olduğu ile ilgili bilgiler üzerinde ilmiyal kitap-

larında özel bölümler oluşturulması gerekmektedir. İslam dininde ibadetlerde bedensel engelliler yapabildikleriyle sorumlu tutulduğu unutulmamalıdır. Bedensel özür lülüğün yol açtığı engeller oranında kolaylıklar getirildiği hususunda (Özay, 2012 : 416) engelli bireylerin bilgilendirilmesi önem arz etmektedir. Certel'e göre din, engelli bireylerin bu dezavantajlı durumu kabullenilip alınması için önemli bir motivasyon kaynağıdır (Certel, 2005). Tezcan (2007:137-186) yaptığı çalışmasında ayet ve hadislerde engellilerin sosyal hayat içinde etkin bir şekilde yer aldıklarını dikkat çekmiş ve onların Hz. Muhammed döneminde sosyal hayatta istihdam edildiklerini vurgulamıştır. Nitekim Hz. Muhammed'in uygulamalarında onların toplumu yöneten insanlar olabileceği yetenekli görme engelli birinin devletin en üst konumuna getirilmesiyle görülmektedir. Engellilere toplum tarafından yöneltilen negatif ayrımcılığı eleştiren Kur'an, bir arada yaşamanın temel ahlâkî kurallarını izah etmiştir.

Katılımcılardan biri (K9) din hizmetleri ile ilgili olarak Kur'an kurslarının engelliler için uygun olarak tasarlanmadığına dikkat çekmiştir. Buradan hareketle Kuran kurslarında rampanın olmayışı, abdest yerlerinin engelli bireylere mahsus olarak düzenlenmeyişi ve ulaşımının zor olması nedeniyle engelli bireylerin Kur'an-ı Kerimi öğrenmekte güçlük yaşadıkları söylenebilir. Bu sorunların çözümü için engelli bireylerin haklarına saygı duyulması, camilerdeki fiziki koşulların iyileştirilmesi ve toplumun bilinçlendirilmesi gerekmektedir (Genç, 2015; Öz, 2013).

Öneriler

1. Cami mimarisi engelli bireyler için erişilebilirlik kriterlerine göre tasarlanmalıdır.
2. Ülkemizde bulunan camiler ortopedik engellilerin ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmelidir, özellikle rampa, engelliler için iç bölüm ve asansör gibi ek düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Camilerde bulunan abdest yerleri ve taziye mekânlarının engellilerin rahatça ulaşabilmelerini sağlayacak şekilde yeniden düzenlenmesi önem arz etmektedir.
3. Hutbe ve vaazlarda engelli bireylerle ilgili bilgiler verilmeli, din görevlileri cami cemaatinden engelli bireylerle özel olarak ilgilenmeli ve cemaatin bu konuda bilinçlendirilmesini sağlamalıdır.
4. Mevsim şartları dikkate alınarak engellilerin camiye her zaman ulaşabilmeleri için gerekli tedbirlerin alınması gerekmektedir.
5. Ortopedik engellilere mahsus Kur'an Kursları açılmalı ve yaygınlaştırılmalıdır.
6. Ortopedik engellilerin ihtiyaçları dikkate alınarak ilmi hal kitaplarında onlara özgü bölümler düzenlenmeli ve bu kitapların ücretsiz olarak engelli bireylere ulaşması sağlanmalıdır.

Extended Abstract

Orthopedically Disabled Individuals' Views on Challenges in Religious Services and Mosque Accessibility

Access to education, healthcare, as well as social and cultural opportunities plays a pivotal role in fostering the integration of individuals with disabilities into society (Burcu, 2011: 51).

Disabled individuals encounter numerous challenges in their daily lives. According to Genç, a significant issue they face is the inability to access essential services. Genç underscores the significance of services reaching their intended recipients, emphasizing that if they don't reach the target, it's akin to nonexistence. Specifically, he highlights that individuals with disabilities often miss out on crucial services such as healthcare, rehabilitation, education, as well as social and cultural support. Genç emphasizes the significance of offering wheelchairs and battery-powered vehicles for orthopedically disabled individuals. This provision not only prevents many disabled people from being confined to their homes but also ensures the accessibility and usability of various areas. This, in turn, enables them to independently access and benefit from buildings, open spaces, transportation, and information services (Genç, 2015: 65-90).

Öztabak (2017) argues that despite advancements in state policies concerning the disabled, they have not reached a satisfactory level to ensure equal rights and opportunities. The physical conditions of the environment and spatial areas continue to hinder disabled individuals from accessing public institutions and organizations (Öztabak, 2017: 372). Başkonak (2016: 454) highlights that among the services sought by disabled individuals is the desire to participate in religious services at the mosque. In the mosque-centered religious life of the disabled, the connection to Islamic values, influenced by the belief in Allah, and the camaraderie with others who share these values, contribute to their understanding of having a place in society. This connection also aids them in finding answers to existential questions such as "Why me?"

In recent years, new arrangements have been made with the developments in theological sciences, and the ongoing religious education and services in mosques and Qur'an courses have been carried out in a wide manner with the addition of orphanages, nursing homes, hospitals and prisons. In parallel with these developments, it is of great importance to provide religious education and services for disabled individuals, who make up 12.29% of Turkey's population (Başkonak, 2016: 183).

Considering the relevant literature, it is noteworthy that there are few studies on the accessibility of disabled individuals to mosques and religious services provided in mosques. Disabled individuals experience some problems in accessing the mosque. Understanding and addressing these issues is crucial for enhancing the social life of orthopedically disabled individuals. Therefore, this study endeavors to ascertain the perspectives of these individuals regarding mosques and the religious services offered within them. The aim is to both identify their opinions on these matters and gather their evaluations of mosques from the unique viewpoint of individuals with disabilities.

Theoretical Framework

What is Disability?

There are many definitions regarding the concept of disability: In the Social Services and Child Protection Agency Law No. 2828, the disabled is defined as “In case of non-compliance with the requirements of normal life due to the loss of physical, mental, spiritual, emotional and social abilities in various degrees as a result of any congenital or subsequent illness or accident who needs protection, care, rehabilitation, counseling and support services”. Disability is divided into two: congenital and acquired. Heredity, problems during pregnancy and birth; are the sources of congenital disability. Hereditary disabilities occur mostly due to consanguineous marriages.

Some of the drugs taken by the mother during pregnancy, alcohol, drugs, substances such as cigarettes, the diseases she had, the blows she received, the X-rays she was exposed to and the complications that occurred during birth are factors that cause disability. Disability after birth are caused by diseases, traffic and work accidents. (Certel, 2005: 254).

What is Orthopedic Disability?

It is defined as “individuals who need help in fulfilling their social role and in their daily work as a result of congenital or subsequent structural and organic changes or deficiencies in the physical structure sufficient and necessary to maintain a normal life” (Turanalp, 2018: 189). The number of orthopedic disabilities, which is evaluated as disability and loss of function, is at a serious rate in Turkey: According to the Turkey Disability Survey (2002), 12,29% of the individuals living in our country are disabled. In addition, among individuals aged three and over

three years old, orthopedically disabled the rate of individuals is 3.61% (Ministry of Labor and Social Services, 2011; Turkish Statistical Institute, 2013).

Researcher's Method

The research adopted a qualitative design, chosen to guide the study stages in alignment with the research purpose and maintain consistency. Qualitative research, as defined by Yıldırım and Şimşek (2011: 39), is an approach prioritizing the exploration and comprehension of social phenomena within their context, grounded in theory building. The data derived from the case study method hold considerable power in reflecting reality, providing intricate details about social realities. This methodology was selected due to the accessibility and public comprehensibility of the obtained reports compared to alternative approaches (Aytaçlı, 2012: 8). In this study, the holistic single case design, which is one of the case study design types, was used. In the holistic single case design, studies are carried out by considering one analysis unit (Yıldırım & Şimşek, 2011; Aytaçlı, 2012: 7).

Study Group of the Research

The research group for this study, aimed at assessing the perspectives of disabled individuals on mosques and the associated religious services, comprises 10 adults with orthopedic disabilities.

Easily accessible case sampling was used in the study. The reason for choosing this sampling method is to enable the study to be carried out quickly and easily. To connect with disabled individuals, the researcher reached out to disabled associations in Elazığ Province and conducted interviews with their members. The initial stage involved an interview with the president of the disabled association, followed by interviews with other members in subsequent stages of the study.

Data collection tool

Before initiating the research, a comprehensive literature review was conducted, and open-ended questions were formulated based on the findings. These questions were crafted in collaboration with three experts, including an associate professor specializing in religious education and two teachers in the field of special education. Following the approval from the ethics committee, three pilot interviews were carried out, and the gathered data underwent thorough analysis. Subsequently, the main interviews commenced without necessitating any modifications. The

study employed a structured interview technique to gather data. As a result of the unstructured interviews, the following questions were posed to the participants:

Interview Questions:

1. How do you perceive the suitability of the physical structure of mosques for individuals with disabilities?
2. How do you communicate with religious officials when you go to the mosque? Can you explain?
3. What are your expectations from your religious services in the mosque? Can you explain?
4. What are your thoughts on the performance of the disability coordinator at your provincial muftiate? How would you describe your communication with them?

Data collection

Prior to data collection, Scientific Research Ethics Committee permission was obtained from Firat University Social and Human Sciences Research and Publication Ethics Committee for the study. After obtaining ethical permission, firstly, the disabled associations were interviewed by phone and information was given about the purpose and scope of the research. Interviews were conducted with the disabled individuals who agreed to be interviewed by going to the building of the association they belong to. Individuals who could not come to the disabled association building were visited at their homes and interviews were held. In the interviews, the permission of the participants was first asked to take a voice recording, and after the permission was obtained, the opinions of the participants were recorded with a voice recorder.

Analysis of data

NVIVO 8 program was used in the computerized analysis of the data obtained as a result of the interviews with the participants. The data were subjected to content analysis. Content analysis is defined as “combining similar data around certain concepts and themes and arranging them in an understandable way” (Yıldırım & Şimşek, 2011; Hepkul, 2002). Thus, it is aimed to reach concepts that can explain the data. In order to achieve this, the data were first coded in the research, and the themes and sub-themes were determined. Obtained findings were defined and interpreted. The data obtained after the content analysis were reported and written.

Conclusion and Discussion

By subjecting the obtained data to content analysis, the main theme of the problems related to the mosque and religious services of the orthopedically disabled people was created. Under the main theme of problems, sub-themes of physical space (n=14), seasonal conditions (n=3), accessibility (n=7), religious services (n=5) and disability coordinator (n=2) were formed. In the sub-theme of physical space, there are the themes of ramp, disabled section, ablution place and condolence house. In the sub-theme of problems related to religious services, two themes emerged: Hutbe-sermon (n=3) and Quran course (n=2).

In this study, which sought to ascertain the perspectives of orthopedically disabled individuals on mosques and the religious services offered within, it was observed that the majority of disabled participants encountered challenges primarily related to the theme of physical space (n=17). One of the sub-themes of the physical space theme is that the disabled section is not in the mosque. Participants (K8, F9, F3, F2) emphasized that there is no section in mosques for orthopedically disabled individuals and therefore they always pray outside the mosque, they cannot see the imam while praying, and they cannot go to the mosque in winter when the weather conditions deteriorate.

One of the sub-themes of the physical space theme is related to the absence or unable to be used of ramps. Some of the participants (K1, K2, K4 and K8) stated that they had difficulty in going to the mosque because the ramps are very steep, mosques start with stairs and there are no ramps in mosques. Disabled participants emphasized that they want to go to the mosque freely and independently without the support of anyone. According to Öz (2013: 75-89), disabled people want them to be known that they are a part of this life, not to make a place for them in society and feel pity for them. For this reason, the Presidency of Religious Affairs and the General Directorate of Religious Education should provide the intellectual and material infrastructure qualifications for the seamless integration of the disabled into religious life. Yücel and Bulut (2020) also emphasized that the absence of disabled ramps and disabled elevators in mosques are serious problems in their study and drew attention to the fact that the physical conditions of the mosques are not suitable for the disabled (Yücel - Bulut, 2020: 83).

One of the important problems expressed by the participants is accessibility. Some participants (K1, K3, K5, K6, K7, K10) pointed out that they could not benefit from the religious services provided in the mosque because they could not reach the mosque. Disabled individuals stated that they have problems in accessing mosques and mosque services. According to Çağlar (2012), accessibility of people with disabilities is “a prerequisite for exercising rights and freedoms, benefiting from pub-

lic services, and participating in all areas of life”. Bayram and Çoban (2022: 648) evaluated the concept of accessibility, which is a multidimensional concept, with its individual, temporal and spatial dimensions in terms of orthopedically disabled people. In addition, Bayram and Çoban (2022) concluded in their research that urban services for orthopedically disabled people, public transportation facilities and spatial arrangements are insufficient for orthopedically disabled people.

Yıldırım (2022), on the other hand, pointed out in his study that individuals with orthopedic disabilities face accessibility problems negatively in their daily lives. Administratively, the insensitivity of local governments and the wrong practices of personnel can be considered as the cause of these problems (Yıldırım, 2022: 89).

Participants highlighted challenges in the realm of religious services, participants (K4, K9) noting that the khutbahs and sermons fail to address the experiences and issues faced by disabled individuals in their religious lives. As per Kula (2005: 247), it is suggested that catechism books should include dedicated sections providing information about the religious duties and responsibilities of individuals with disabilities, considering their developmental characteristics. In the Islamic faith, physically disabled individuals are held accountable for what they can do, emphasizing the importance of informing them that accommodations are made in proportion to the obstacles posed by physical disabilities (Özay, 2012: 416).

Participant K9 emphasized that Quran courses are not adequately designed to accommodate individuals with disabilities in terms of religious services. This perspective suggests that disabled individuals face challenges in learning the Quran, attributed to the absence of ramps in Quran courses, the lack of specially arranged ablution places for disabled individuals, and difficulties in accessing these facilities.

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman / Funding: Yazar/lar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler. / The author/s acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Yazar (lar) / Author (s): Rahime ÇELİK

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Kaynakça

- 2828 Sayılı Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu, Pub. L. No. KaR.G. NO : 18059 Kanun, Kanun NO : 2828 (1983). <https://www.turkhukuksitesi.com/serh.php?did=5123#:~:text=Madde%201%20%2D%20Bu%20Kanunun%20amac%C4%B1,ait%20esas%20ve%20usulleri%20d%C3%B>
- Alemdar, D. K., Yılmaz, G., & Günaydın, N. (2023). The spiritual and religious coping of mothers with disabled children in Turkey: Correlation between stress coping styles and self-efficacy. *Journal of religion and health*, 62(2), 888-905.
- Aytaçlı, B. (2012). Durum Çalışmasına Ayrıntılı Bir Bakış. *Eğitim Bilimleri Dergisi*, 9.
- Ayten, A. (2015). Din, Erdem ve Sağlık. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Başkonak, M. (2016). “Erişilebilirlik ve Ulaşılabilirlik Uygulamaları İle Cami Mimarisine Yeni bir Bakış: Engelsiz Cami Örneği”, *Çağımızda Cami Mimarisinde Arayışlar Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (ss. 607-661). Giresun: Giresun Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayınları.
- Başkonak, M. (2016). Engelli gençlerin din eğitiminde camilerin, kur'an kurslarının ve din görevlilerinin yeri ve önemi. İçinde A. İnce (Ed.), *VI. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumu* (ss. 454-456). Konya Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Başkonak, M. (2019). *Türkiye’de işitme engellilerin din eğitimi* (1. baskı). Eğitim Yayınevi.
- Bayram, Z. Y., & Çoban, E. (2022). Ortopedik Engelliler İçin Erişilebilirlik: Trabzon Ortahisar Örneği. *İdealkent*, 13(36), Article 36. <https://doi.org/10.31198/idealkent.1078252>
- Burcu, E. (2011). *Türkiye’deki Engelli Bireylere İlişkin Kültürel Tanımlamalar: Ankara Örneği*. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi.18.
- Carter, E. W. (2023). Spirituality, disability, and quality of life. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*.
- Certel, H. (2005). Din psikolojisi açısından engelliler ve din. *Tabula Rasa-Felsefe&Teoloji*, 13.
- Çağlar, S. (2009). *Engellilerin erişilebilirlik hakkı ve türkiye’de erişilebilirlikleri*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi.58.
- Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (2011). *Dünya Engellilik Raporu*.
- Demir, A., & Efe, A. (2020). *Engelli bireylerin sosyal medya kullanmaları üzerine bir araştırma* (1. bs). Hiper Yayın.
- Emerson, E., Madden, R., Graham, H., Llewellyn, G., Hatton, C., & Robertson, J. (2011). The health of disabled people and the social determinants of health. *Public Health*, 125(3), 145-147. <https://doi.org/10.1016/j.puhe.2010.11.003>
- Erlandson, D. A., Harris, E. L., Skipper, B. L. & Allen, S. T. (1993). *Doing naturalistic inquiry: A guide to methods*. Sage.

- Genç, Y. (2015). Engellilerin sosyal sorunları ve beklentileri. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 0(35/2). <https://doi.org/10.21560/spcd.77043>
- Hepkul, A. (2002). Bir sosyal bilim araştırma yöntemi olarak içerik analizi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), Article 1.
- İmamoğlu, F., & Ferşadoğlu, S. (2013). Psychological analysis of religious attitudes and behaviors in adolescents. *Bingöl University Journal of Theology Faculty*, 1, 19–40.
- Kaldık, B. (2022a). The Basic Expectations of Individuals with Visual and Orthopedic Disabilities from Public Institutions and the Social Structure within the Scope of the Problems they Experience. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. <https://doi.org/10.21550/sosbilder.1080003>
- Kaldık, B. (2022b). Görme ve ortopedik engelli bireylerin deneyimledikleri sorunlar çerçevesinde kamu kurumlarından ve toplumsal yapıdan temel beklentileri . *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 23 (43) , 975-1031 . DOI: 10.21550/sosbilder.1080003
- Krahn, G. L., Robinson, A., Murray, A. J., Havercamp, S. M., Havercamp, S., Andridge, R., Arnold, L. E., Barnhill, J., Bodle, S., Boerner, E., Bonardi, A., Bourne, M. L., Brown, C., Buck, A., Burkett, S., Chapman, R., Cobranchi, C., Cole, C., Davies, D., ... Witwer, A. (2021). It's time to reconsider how we define health: Perspective from disability and chronic condition. *Disability and Health Journal*, 14(4), 101129. <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2021.101129>
- Kavas, E., & Kavas, N. (2015). Determining the moral support perception of doctors, midwives, and nurses regarding the need for spiritual care in patients: Denizli sample. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature, and History of Turkish or Turkic*, 10/14, 449–460. <https://doi.org/10.7827/Turkish-StudiesKula>
- Kula, M. N. (2005). *Bedensel engellilik ve dini başa çıkma*. Değerler Eğitim Merkezi.
- Kula, M.N.(2004). “Engellilere verilecek tebliğ ve irşad hizmeti”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4(1),17-45.
- Mengü, E. (2018). Engelli İstihdamına Engelli Bakışı: Sosyolojik Açıdan Değerlendirme. İçinde S. Arıkan & E. Ayyıldız (Ed.), *Engelli Bireylerin Destekli İstihdamı*. Akademik Kitaplar.
- Musayev, İ. (2016). *Engelli Bireylerin Din ve Değerler Eğitimi*. C Planı Yayınları.
- Orhan, S., ve Özkan, E. (2020). Engelli Kadın Olmak. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1-19. <https://doi.org/10.32709/akusosbil.524633>
- Öz, Ş. (2013). “Engelli” Din Eğitiminden “Özürsüz” Din Eğitimi Modelliğine: “Ötekileştirilen” Özürlülerin Din Eğitiminde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *Hikmet Yurdu*, 11, 75-89.
- Özay, H. (2012). *İslâm hukuku açısından bedensel engellilik* (1. baskı). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Pekcan, B.(2022). Ortopedik Engelli Bireye Sahip Ebeveynlerin Din Eğitimi İhtiyaçlarının İncelenmesi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez.
- T. C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, & Müdürlüğü, (2013). *Erişilebilirlik*. Geliş tarihi 10 Nisan 2023, gönderen <http://www.aile.gov.tr/eyhgm/sayfalar/hizli-erisim-erisilebilirlik/>
- Tezcan, M. (2007). Kuran’ın bedensel engellilere yaklaşımı. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, 137-186.
- Tınar, Y. (2018). *Engellilere Yönelik Kamu Hizmetlerinin Sunumu: Karşılaştırmalı Bir Deneme* (1. bs). Hiper Yayın.
- Topaloğlu Ören, E. D. , Dereli, F. ve Yıldırım Sarı, H. (2021). Engelli Bireylerin Sağlık Hizmetine ve Bakıma Erişimi ile İlgili Yaşadıkları Sorunlar . İzmir *Katip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 6 (3) , 185-192 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ikcusbfd/issue/65176/975068>
- Tough, H., Siegrist, J., & Fekete, C. (2017). Social relationships, mental health and wellbeing in physical disability: A systematic review. *BMC Public Health*, 17(1), 414. <https://doi.org/10.1186/s12889-017-4308-6>
- Turanalp, M. F. (2018). Ortopedik Engellilerde Din Eğitimi. İçinde S. Özdemir & M. Başkonak (Ed.), *Özel eğitimde din eğitimi: El kitabı* (1. baskı). Grafiker.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2013). 2011 Nüfus ve Konut Araştırması. (Yayın No: 4030). Ankara.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (8). Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, S. D. (2022). Ortopedik Engelli Bireylerin COVID-19 ve Afet Deneyimleri Üzerine Fenomonolojik Bir Araştırma. *Resilience*, 6(1), Article 1. <https://doi.org/10.32569/resilience.1025544>
- Yılmaz, G. (2019). Spiritual orientation, meaning in life, life satisfaction, and well-being in mothers with disabled children. *Journal of Religion and Health*, 58, 2251–2262. <https://doi.org/10.1007/s10943-019-00925->
- Yücel, M., ve Bulut, R. (2020). Bedensel Engellilerin Din Hizmetlerine Erişimlerinde Yaşadığı Sorunlar: Alayşehir Örneği. *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, 4(1), Article 1.
- Zinnbauer, B. J., & Pargament, K. I. (2013). Religiosity and spirituality (Trans. Sevdener Düzgüner). In Paloutzian, R. F., & Park, C. L. (Eds.), *Psychology of religion and spirituality* (pp. 61–102). Phoenix Publishing House.

research method using qualitative and quantitative data was used. Participation in the study was carried out on a voluntary basis. Accordingly, 294 students who are studying or graduated from 5 Anatolian high schools in the city center of Kayseri responded to the questionnaire form and semi-structured interviews were conducted with 13 students. As a result, it was seen that the most intense student interest was in the achievements of the Prophet Muhammad According to the Qur'an Unit in the 11th grade RCMK Course Curriculum. The achievements that students think they have learned at the highest rate are also the achievements of the same unit. In addition, it was determined that the students could not fully understand the relationship between the life of this world and the life in the hereafter, that they did not see the need to learn funeral farewell practices in school by considering them only in a theoretical dimension, and that they were disturbed by miraculous or threatening discourses in the teaching of devotion and obedience to the Prophet Muhammad and his exemplary personality.

Keywords: Religious Education, Student Needs, Student Expectation, the World and the Hereafter Unit, the Prophet Muhammad According to the Qur'an Unit.

(The Extended Abstract is at the end of the article)

Giriş

Eğitim kurumlarının temel görevi kaliteli eğitim hizmetleri sunmaktır. Bunun için eğitim hizmetlerinin ayrıntılı olarak planlanması gereklidir. Eğitim programları bu ayrıntılı planlamaların sistemli hale getirilmesiyle oluşur (Ertürk, 2017, s. 13). Eğitim programları kişide gözlenmesi beklenen kazanım ve davranışları, içeriği, eğitim durumlarını ve sınav durumlarını kapsayan dirik bir bütündür (Ertürk, 2017, s. 14; Sönmez & Alacapınar, 2015, s. 11). Eğitim programı öğelerinin planlanması süreci de program geliştirmedir (Şahin, 2006, s. 2).

Program geliştirme süreci; program tasarımı, programın uygulanması, değerlendirilmesi ve karşılaşılan eksikliklerin düzeltilmesi çalışmalarını içerir (Özdemir, 2009, s. 126). Bir programın etkililiği uygulandığı dönemin özelliklerine göre farklılık gösterebilir. Bu nedenle öğretim programlarının sık sık değerlendirilmesi ve geliştirilmesi önemlidir (Ertürk, 2017, s. 113; Sönmez & Alacapınar, 2015, s. 64).

Program değerlendirme çalışmalarının en önemli öğelerinden biri öğrencilerdir. Öğrenciler yaşadıkları dönemin çeşitli özelliklerine bağlı olarak sürekli değişip gelişmektedirler. Buna bağlı olarak hem öğrencilerin öğretim programlarından hem de öğretim programlarının öğrencilerden beklentileri değişmektedir (Sönmez & Alacapınar, 2015, s. 58-61). Bu nedenle gençlerin eğitim ihtiyaçları sürekli olarak

belirlenmelidir. Bu eğitim ihtiyaçlarının belirlenebilmesi için onların öğrenmelerinde etkili olan iç ve dış şartları dikkate almak gerekir (Ertürk, 2017, s. 86). Öğrencilerin öğrenmelerinde etkili olan iç şartlar arasında bulunan ilgi ve ihtiyaçları eğitim ihtiyaçlarının belirlenmesinde önemli bir yere sahiptir (Ertürk, 2017, s. 92, 93).

Öğrencilerin ilgi ve ihtiyaçlarının karşılanması, öğrenmede motivasyonu oldukça artırır (Kılavuz & Yılmaz, 2009, s. 125). Çünkü din öğretimi esnasında ilgi duyduğu, merak ettiği bir konuyla karşılaşan öğrencinin öğrenme isteği daha yüksek olacaktır. Böylece eğitimde kalıcı öğrenmenin sağlanması kolaylaşacaktır. Bu nedenle öğretim programları hazırlanırken öğrencilerin ilgi ve ihtiyaçları dikkate alınmalı, dönemsel gelişim özellikleri göz önünde bulundurulmalıdır.

Literatüre baktığımızda öğrenenlerin ihtiyaçlarını araştıran çalışmalardan biri Altaş'a (2008) aittir. Çalışmada ilköğretim öğrencilerinin din öğretimi sürecinde ilgi duydukları konular, sınıflar düzeyinde sıralanmıştır. Çakmak'a (2018) ait olan bir çalışmada öğrencilerin ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersi öğretim programında yer alan konulara katılım düzeyleri belirlenmiş ve bu katılımlar büyükten küçüğe doğru sıralanmıştır. Genel olarak öğrenci ilgi ve ihtiyaçlarına yönelik araştırmalar görülse de öğrencilerin düşüncelerini sebepleri ile açıkladıkları bir çalışmaya rastlanmamıştır. Lise dönemi öğrencileri gelişim dönemi özelliklerinden dolayı dini şüphe ve çatışmalar yaşayabilmektedirler (Hökelekli, 2018, s. 270). Buna göre öğrencilerin kazanımlara ilgi duyma ya da duymama durumlarının yanında bunların nedenleri de önemli görülmüş ve son ergenlik dönemini yaşayan gençler araştırmamızın katılımcıları olarak belirlenmiştir.

Çalışmamızın konusu olan 16 yaş ve sonrası son ergenlik dönemi hem gelişimin hızlandığı hem de hayatla ilgili önemli kararların alınmaya başlandığı bir dönemdir. Bu dönemde din eğitimi ile öğrencilerin ilgi ve ihtiyaçları dikkate alınarak onların kişiliklerinin oluşmasına yardımcı olunmalıdır (Kılavuz & Yılmaz, 2009, s. 131).

DKAB Öğretim Programı planlanırken öğrenci ihtiyaçlarının öncelenmesi gerekir. Aynı zamanda öğretim programlarının değişen ilgi, ihtiyaç ve beklentilere cevap verip vermediği ölçülmelidir. Bu nedenle programlar ayrı sınıflar düzeyinde, öğrenci ilgi ve ihtiyaçlarına göre sürekli olarak değerlendirilmelidir. Çalışmamızda, 16-17 yaş grubuna hitap eden DKAB Öğretim Programı on birinci sınıf, "Dünya ve Ahiret, Kur'an'a Göre Hz. Muhammed" üniteleri kazanımlarının öğrenci ilgi, ihtiyaç ve beklentilerini karşılama durumunu inceleyeceğiz. Bu bağlamda çalışmamızın ana problemini: "DKAB Öğretim Programı on birinci sınıf, "Dünya ve Ahiret, Kur'an'a Göre Hz. Muhammed" üniteleri kazanımları, öğrencilerin kendi ilgi, ihtiyaç ve beklentilerine ilişkin düşüncelerini karşılamakta mıdır?" sorusu oluşturmaktadır.

Yöntem

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı on birinci sınıf "Dünya ve Ahiret, Kur'an'a Göre Hz. Muhammed" üniteleri kazanımlarının, öğrencilerin kendi ilgi, ihtiyaç ve beklentilerine ilişkin düşüncelerini karşılama durumunu ortaya koymayı amaçlayan bu araştırmada tarama modeli esas alınmıştır. Çalışmada anlama, doğrulama genişliği ve derinliği sağlama amacıyla nitel ve nicel verilerin birlikte ele alındığı karma araştırma yöntemi kullanılmıştır (Creswell & Clark, 2020, s. 4). Nicel ve nitel verilerin her birinin güçlü yönlerinden yararlanabilmek ve birinin zayıf yönünü diğeri ile telafi edebilmek amacı ile bu araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Araştırmamızda nicel verilerle konuya ilişkin genel düşünceler ortaya çıkarılmaya çalışılmış, nitel verilerle bu düşüncelerin daha derinlemesine incelenmesi amaçlanmıştır. Böylece araştırma desenine bağlı olarak nicel sonuçların ne anlama geldiği nitel sonuçlarla detaylandırılmaya çalışılmıştır (Creswell & Clark, 2020, s. 9-10).

Araştırmamızda karma araştırma desenlerinden yakınsayan paralel desen tercih edilmiştir. Bu çerçevede nicel ve nitel veriler ayrı ayrı toplanarak analiz edilmiş, sonuçların yorumlanması esnasında harmanlanmıştır. Böylece nitel ve nicel sonuçların birbirini tamamlayıcı şekilde sentezlenmesi sağlanmıştır (Creswell & Clark, 2020, s. 85). Anketlerle ulaşılan sayısal sonuçlarla genel bir yaklaşım elde edilirken, mülakatlardan elde edilen veriler ile öğrenci görüşlerinin nedenleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Böylece öğrencilerin sadece kazanımı öğrenmek isteyip istemediklerinin ortaya konulmasıyla yetinilmemiş, düşüncelerinin nedenlerinin anlaşılıp yorumlanması imkânına ulaşılmıştır. Anket ve mülakat yöntemlerinin kullanıldığı bu çalışmada öğrencilerin kazanımı öğrenmek istememeleri ve derste öğrenemediklerini düşünmelerinin nedenleri belirlenmeye ve bunlara yönelik öneriler geliştirilmeye çalışılmıştır.

Katılımcılar

Araştırmanın evrenini Kayseri’de 2018 yılı ve sonrasında 11. sınıfı okumuş veya okumakta olan, DKAB dersini almış öğrenciler oluşturmuştur. Örneklem olarak Kayseri il merkezinde yer alan öğrenciler seçilmiştir. Bu çalışmanın örneklemi belirlemek için nicel verilerin toplanmasında olasılık temelli örnekleme yöntemlerinden seçkisiz örnekleme yöntemi, nitel verilerin toplanmasında da amaçlı örnekleme yöntemlerinden, kolay ulaşılabilir durum örnekleme tercih edilmiştir. 54’ü Sümer Fen Lisesinde, 47’si Sema Yazar Anadolu Lisesinde, 79’u

Kocasinan Ahmet Eren Anadolu Lisesinde, 72’si Kocasinan 75.Yıl Cumhuriyet Anadolu Lisesinde, 42’si de Melikgazi Necdet Taş Anadolu Lisesinde öğrenim görmekte olan 294 katılımcı anket formuna yanıt vermiştir. 3’ü Sümer Fen Lisesinden, 8’i Kocasinan 75.Yıl Cumhuriyet Anadolu Lisesinden, 2’si mezun olmuş altısı erkek, yedisi kız olan 13 öğrenciyle de mülakat yapılmıştır. Mülakat yapılan öğrencilerin sekizi on ikinci sınıf, üçü de on birinci sınıf öğrencisidir.

Verilerin Çözümlemesi ve Değerlendirilmesi

Öğrencilerin kendi öğrenmelerine dair düşüncelerinin araştırıldığı bu çalışmada anket formu ve mülakat soruları veri toplama araçları olarak kullanılmıştır.

Anket değişkenleri belirlenirken, DKAB Öğretim Programı on birinci sınıf Dünya ve Ahiret, Kur’an’a Göre Hz. Muhammed üniteleri kazanımları temel alınmıştır. Her bir kazanım için öğrencinin öğrenme isteğini ve konuyu DKAB dersinde öğrenme durumuna dair düşüncelerini irdeleyen anket formu oluşturulmuştur. Hazırlanan anket formu din eğitimi alanında akademisyen olan beş uzmana gönderilerek, değerlendirmeleri alınmıştır. Ayrıca kırk sekiz öğrenci ile de pilot uygulama gerçekleştirilmiştir. Uzman değerlendirmeleri ve öğrenci görüşleri neticesinde bazı sorularda değişiklik yapılmıştır. Ardından hazırlanan anket formunun güvenilirliğinin bir göstergesi olarak Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı hesaplanmıştır. Alpha güvenirlik katsayısı 0,946 olarak bulunmuştur. Buna göre anket formunun yüksek derecede güvenilir olduğu anlaşılmıştır.

Yarı yapılandırılmış mülakat soruları da anket maddeleri paralelinde oluşturulmuştur. Anket sorularına daha detaylı cevap alabilmek amacıyla hazırlanan sorularda öncelikle aynı beş uzmanın görüşüne başvurulmuştur. Uzun ve zor anlaşılır bulunan mülakat soruları kısaltılarak daha anlaşılır şekilde düzenlenmiştir. Ayrıca dört öğrenciyle de deneme mülakatları yapılmış ve soru maddesi uzunluğu, soruların anlaşılabilirliği ve mülakat süresinin uzunluğu konularında görüş bildirmeleri istenmiştir. Deneme mülakatları ortalama yirmi ile otuz dakika arasında sürmüştür.

Örnekleme yer alan öğrencilerin ankette yer alan her bir madde hakkındaki görüşlerine ilişkin nicel verilerin çözümlemesinde SPSS v20 paket programı kullanılmıştır. Burada öğrencilerin her bir kazanıma dair düşünceleri tek tek ele alınarak değerlendirilmiştir. Bu işlemler için yüzde ve frekanslar hesaplanmıştır. Mülakat yoluyla elde edilen nitel verilerin çözümlemesinde betimsel analiz tercih edilmiştir. Öğrencilerin cevapları doğrultusunda önce kodlar belirlenmiş, bu kodlar doğrultusunda temalar oluşturulmuştur. Bu temalara göre de öğrenci-

lerin kazanımları öğrenmeyi istememe nedenleri ve öğrenme öğretme süreçlerine yönelik düşünceleri açıklanmıştır.

Araştırmamızda veriler, araştırma soruları dikkate alınarak sunulmuştur. Öğrencilerin görüşlerinin çarpıcı bir şekilde yansıtılması amacıyla doğrudan alıntılara sıklıkla yer verilmiştir. Elde edilen veriler, öncelikle sistematik bir şekilde betimlenmiş, ardından açıklanıp yorumlanmıştır. Mülakatlarda cümle akışlarının sağlanabilmesi için öğrenciler tarafından kullanılan hani, şey gibi kelimelerden bazıları çıkarılmıştır. Ayrıca sorunlu cümleler anlam bütünlüğünün sağlanabilmesi amacıyla düzenlenmiştir. Bazı sorularda cevabın genişletilebilmesi için katılımcılara ek sorular yöneltilmiştir.

Bulgular ve Yorumlar

Dünya ve Ahiret Ünitesi Kazanımlarının Öğrencilerin İlgi ve İhtiyaçlarına İlişkin Düşünceleri ile Uyumu ve Öğrenmeleriyle İlişkisi

On birinci sınıf DKAB dersinde birinci ünite Dünya ve Ahiret ünitesidir. Bu ünitenin kazanımları şöyledir: Hayatı anlamlandırmada ahiret inancının önemini fark eder. Dünya hayatı ile ahiret hayatı arasında ilişki kurar. Ahiret hayatının aşamalarını ayet ve hadislerle temellendirir. Cenaze uğurlama ile ilgili dinî uygulamaları örneklerle açıklar (MEB, 2018, s. 25). Bu kazanımların ilki duyuşsal, diğerleri bilişsel davranış alanındadır. İlk kazanım duyuşsal taksonominin alma basamağındadır. Bloom Taksonomisi'ne göre sonraki kazanımlar bilişsel davranış alanında olup, bunlardan üçü kavrama, biri analiz basamağındadır.

Din insan hayatına anlam kazandıran en önemli olgudur. Bireylerin dini tutumları ile hayatı anlamlı bulmaları arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır. Dinin yaşama anlam katan unsurlarından biri de ahirete imandır (Karşı, 2020, s. 191). Ahirete imanın insan hayatına birçok olumlu etkisi vardır. Ahirete iman; insanı ölümün yok edici hissinden kurtarır, ilahi adaletin sağlanacağı ümidini verir ve bireyin ahlakını salt dünyevi olmaktan kurtarır (Karşı, 2020, s. 196; Yeşilyurt & Taşdelen, 2012, s. 67). Öğrencilerin hayatlarında bu faydaları görebilmeleri için dünya ve ahiret hayatını dengeli bir şekilde ilişkilendirebilmeleri gereklidir. Bunun için de öğrencilerin gelişim çağlarına uygun bir din eğitimi gerçekleştirilmelidir.

Öğrencinin gelişim çağına uygun planlanmayan bir din eğitimi gençlerde ahiret inancının gelişimine ilişkin olumsuz sonuçlara neden olabilir. Çünkü öğretimde içeriğin planlanmasında gencin sosyal, duygusal, zihinsel vb. niteliklerine dikkat edilmelidir. Kıyamet ve ahiret hayatıyla ilgili kavramların öğ-

retiminde öğrenci niteliklerinin göz önünde bulundurulması gereklidir. Ancak ahiret hayatı ve kıyametle ilgili kavramlara ait bilgilerin ayet ve hadislerle dayalı olmaması da önemli bir problemdir (Taştekin, 1998, s. 113). Bu nedenle öğrencilerin bu kavramları DKAB dersinde ayet ve hadisler temelinde öğrenmeleri oldukça önemlidir. Kıyamet ve ahirete ait kavramları doğru anlamlandıran öğrencilerin ölüm bakışları da daha ılımlı olacaktır. Gençlerin gelişim özellikleri bilinerek gerçekleştirilen din eğitimi sonucunda ölüm algısı da olumlu etkilenecektir (Sezer & Saya, 2009, s. 158). Öğrencilerde ölüm karşı olumlu bir algı oluşması için ölüm ve sonrası ile ilgili doğru bilgiler edinmek önemlidir.

Öğrencilerin bu ünite kazanımlarına ait düşüncelerine ulaşmak için onların bu kazanımları öğrenmeyi isteme/istememe durumları ve kazanımı derste öğrenip/öğrenemediklerine dair düşünceleri sorulmuştur.

“Hayatı Anlamlandırmada Ahiret İnancının Önemini Fark Eder.” Kazanımı

“Hayatı anlamlandırmada ahiret inancının önemini fark eder.” kazanımını DKAB dersinde öğrenmek istediğini belirten öğrenci oranı %78,6’dır. Kazanımı öğrenme konusunda olumsuz yanıt veren öğrenci oranı da %20,7’dir. Kazanımı öğrenmek istediğini belirten öğrenci oranının yüksek olması olumlu bir durum olsa da öğrenmek istemediğini belirten öğrenci oranı da dikkate değerdir. Dersin hedeflediği yaş grubu, gelişim özelliklerinden dolayı hayatın anlamını sorgulama döneminindedir (Hökelekli, 2018, s. 266). Buna göre öğrencilerden bazılarının kazanımı öğrenmek istemediklerini belirtme nedenlerinin hayatın anlamı ile ahiret inancı arasında bir ilişki kuramamış olmalarından kaynaklandığı düşünülebilir.

Bu kazanımı derste öğrendiğini belirten öğrenci oranı %53’tür. Kazanımı derste öğrendiğini düşünen öğrenciler, kazanımı öğrenmek istediğini belirten öğrencilerden yaklaşık %25 oranında düşük kalmıştır. Bu durum öğrenme öğretme süreçlerinin kazanımı öğrenmek isteyen bazı öğrencilerin ilgi ve ihtiyaçlarına hitap etmediğini ortaya koymaktadır. İlgi duyduğu konuları derste yeteri kadar öğrenemediğini düşünen öğrenci farklı kaynaklara yönelebilecektir. Ancak öğrenciler sağlam bir bilgi temeline sahip olmadıkları konularda farklı kaynaklardan yanlış bilgiler edinebileceklerdir. Bu nedenle kazanımın derste öğrencilerin ilgi, ihtiyaç ve beklentilerini karşılaması gereklidir.

Gerçekleştirilen mülakatlarda da öğrencilerin tamamı kazanımı öğrenmek istediklerini belirtmişlerdir. Ancak birçoğu DKAB dersinde bu konuda bazı noktaların eksik bırakıldığından bahsetmişlerdir. Söz konusu görüşlerden bazıları şöyledir:

Din Kültürü kitaplarında rahatsız olduğum bir durum olarak sadece çoğunlukla İslam’ın var olmasından dolayı hem oldu yani mantiken cevabını verdi ama birazcık taraflı verdiğine inanıyorum. (Ö4/E/12/AL)

Verilerde konuyu öğrenmek istemediğini belirten öğrenci oranı ile konuyu derste öğrenmediğini belirten öğrenci oranının yarıya yakın olması, ciddi bir durumdur. Bu konuda öğrencilerin, kazanımı öğrenmede isteksiz davranma ve gerekli öğrenmenin gerçekleşememe nedenleri konusunda ne düşündükleri, mülakatlara katılan öğrencilerin belirttikleri düşünceler ile açıklanmaya çalışılmıştır. Bu konudaki öğrenci görüşlerinden bazıları şöyledir:

Yani hocam aralarında pek fazla bir ilişki olduğunu düşünmüyorum. Sonuçta birisi dünya hayatı, birisi ahiret hayatı. Ama ahiret hayatımızı etkiler tabi ki de buradaki yaptıklarımız. (Ö1/ E/12/AL)

Meslek seçimimiz ve üniversite tercihi dünyada verilen kararlar. Ahiret inancını kapsamaz. Helal para falan kazanmalısın. Hani bu yüzden etkiler. (Ö3/ K/12/AL)

Allah tarafından günah olur ya da sevap olur gibisinden yargıladığımız için ama yani şey değil üniversiteye hazırlanıyorum şu anlamda ahiret inancı şey olur diye çok değil aslında. (Ö9/ K/12/AL)

Bu konu hakkında hiç üzerine gitmedik. Yine bazen konular oluyordu işte birisinden öğretmene giden sorular oluyordu vs. ama konu olarak bize öğretmenlerden bir dönüş sağlanmalı. ... Ama konu olarak şekillenmiş bir şey yoktu, bize sorulması gereken veya hadi bugün çocuklara soralım tarzında. O yüzden çok bir bağlantı yoktu bununla. (Ö5/ E/12/AL)

Mevzu onu okumak da değil işte onu sunuş tarzı. O yüzden ben bu konuda Din Kültürü Dersinin pek şey olduğunu düşünmüyorum. (Ö12/E/M)

Başka kültürlerde nasıl işliyor onları bilmek isterdim. (Ö13/E/M)

Mülakatlarda kazanıma ilgi duymadığını veya onu öğrenmek istemediğini belirten öğrenci olmamıştır. Kazanımı yeterince öğrenmediğini belirten öğrenciler de bunun gerekçesi olarak; derste somut örneklerin bulunmamasını, öğretmenlerin konuyu sunuşlarında eksiklik olmasını, öğrenci yorumlarına yer verilmemesini ve farklı kültür ve felsefi yaklaşımlara değinilmemesini göstermiştir. Yapılan bir çalışmaya göre öğretmenler genellikle derslerde somut örnekler üzerinden öğrencileri düşünmeye sevk ettiklerini belirtmiştir (Cingöz & Akyürek, 2020, s. 91). Ancak farklı bir çalışmada öğretmenlerin öğrenme öğretme süreci hakkında belirttikleri düşünceleri ile araştırmacı gözlem notlarının aynı doğrultuda olmadığı görülmüştür (Altıntaş, 2014, s. 109). Derslerde anlamlı öğrenmelerin gerçekleşmesini sağlayabilecek yöntem çeşitliliğine yer verilmemesinin ya da yöntemlerin doğru uygulanamamasının öğrencilerden bazılarının konuyu yeterince öğrenemediklerini düşünmelerine neden olduğu söylenebilir.

Kazanımı öğrenememe nedenleri arasında, farklı bakış açılarını ve felsefi yaklaşımları öğrenmek istediği halde derste bu isteklerine karşılık bulamamayı gerekçe gösteren öğrenciler olmuştur. Farklı inanç ve yaklaşımların DKAB dersinde yer almamasının nedeni öğretim programında bunlara yer verilmemesinden değil öğretmenin din eğitimi anlayışından kaynaklanabilir. DKAB öğretmenlerinin çoğunluğu yürüttükleri din derslerinde dini öğrenme yaklaşımına uygun olarak davranmaktadır (Aşlamacı, 2018, s. 732). Öğretmenlerin bu anlayışlarının yansımaları olarak derslerde farklı inanç ve yaklaşımlara yeterince yer verilmediğini ve bu nedenle de öğrencilerden bazılarının kazanımı derste yeteri kadar öğrenemediklerini belirttikleri düşünülebilir.

“Ahiret Hayatının Aşamalarını Ayet ve Hadislerle Temellendirir.” Kazanımı

“Ahiret hayatının aşamalarını ayet ve hadislerle temellendirir.” kazanımını öğrencilerin %74,1’i öğrenmek istediklerini belirtmiştir. Kazanımı öğrenme konusunda olumsuz yanıt verenlerin oranı %25,2 olmuştur. Öğrencilerin çoğunluğunun kazanımı öğrenmek istediğini belirtmesi, ahiret hayatına ilişkin ayet ve hadislere dayalı sağlam bilgi edinme açısından önem taşımıştır. Ancak öğrencilerin yaklaşık dörtte biri kazanımı öğrenmek istemediğini belirtmiştir. Daha önce yapılan bir çalışmada da öğrencilerden bazılarının ahiret hayatı konusunda anlatılanları kabul ettikleri ancak konuyla ilgili bilgilerden kaynaklanan korkular yaşadıkları belirtilmiştir. Ayrıca öğrencilerin çoğunluğunun bu konuda merak ettikleri hususlar hakkında yeterli kaynaklara ulaşamadıkları ortaya konulmuştur (Taştekin, 1998, s. 233).

Bu kazanımı derste yeteri kadar öğrendiğini düşünen öğrenci oranı %66,3’tür. Kazanımı derste öğrenme konusunda olumsuz yanıt veren öğrenci oranı ise %32,9’dur. Öğrencilerin çoğunluğunun kazanımı öğrenmek istediğini belirtmesi olumlu bir durumdur. Çünkü onların kıyamet ve ahiretle ilgili bilgileri hem gelişim dönemine uygun olmalı hem de ayet ve hadislere dayandırılmalıdır. Öğrencilerin kıyamet ve ahiret hayatının aşamalarını öğrenmeleri konusundaki tespit edilen problemlerden biri de bu konulardaki bilgilerin ayet ve hadislere dayanmıyor olmasıdır. Ayrıca genellikle öğrenciler bu konularda sorularına doyurucu yanıt almak için ilgili kaynaklara ulaşamamaktadır (Taştekin, 1998, s. 233). Çalışmamızda kazanımı öğrenmek istediğini belirten öğrenci oranı, derste öğrendiğini belirtenlerden yaklaşık %8 oranında yüksektir. Buna göre kazanıma ilgisi olan ancak derste yeteri kadar öğrenemediğini düşünen öğrencilerin doğru bilgi kaynaklarına ulaşamadıkları için ilgilerinin yanlış kaynaklara yönelebileceği düşünülebilir. Öğrencilerin sorularına doyurucu yanıt alabilmeleri ve bu konuda merak ettikleri hususları doğru kaynaklardan araştırabilmeleri için kazanımı derste öğrenmeleri gereklilik arz etmektedir.

Yapılan mülakatlarda öğrenciler kazanımı derste yeteri kadar öğrenememe konusunda genellikle öğrenme öğretme süreçlerinde gördükleri problemlerden bahsetmişlerdir. Bu görüşlerden bazıları şöyledir:

İnsanların ne düşündükleri veya ne yapmaları gerektiği konularında falan daha çok şey yapmaları gerekiyor. (Ö10/ K/11/FL)

O kavramların öğrencilerin aklında kalmasını nasıl sağlayabilirdim bunu düşündüm. (Ö3/ K/12/AL)

Mesela Mısır mitolojisinde de böyle insanlar bunlara inanıyor; sadece şeyden değil eski tarihten de bahsedilmesi gerektiğini düşünüyorum. (Ö4/E/12/AL)

Mülakata katılan öğrencilerin tamamı kazanımı öğrenmek istediklerini belirttikleri halde, öğrenme öğretme süreçlerinde bazı eksiklikler olduğunu düşündüklerini belirtmiştir. Bu eksiklikler; derste kavramların kalıcı olarak öğretilememesi ve farklı bakış açılarına yer verilmemesi olarak sıralanmıştır. Kavram öğretiminde öğretmenler soyut kavramda yöntem bilgisi eksikliğinden kaynaklanan problemler dolayısıyla çeşitli zorluklar yaşayabilmektedir (Uçak & Doğan, 2021, s. 421). Öğrenciler de genellikle DKAB dersinde soyut kavramlarla ilgili çok soru sormamakta, bunları aile, medya, internet gibi kaynaklardan öğrenmeye çalışmaktadır. Ancak soyut kavramların öğretiminde önceden öğrenilmiş bilgilerdeki yanlışlıkları düzeltmek oldukça zor olabilmektedir. Bu nedenle soyut kavramların öğretiminde öğrencilerin gelişim dönemleri göz önüne alınmalı ve ders süreci yöntem çeşitliliğiyle zenginleştirilmelidir (Ayaydın, 2012, s. 32). Belirtilenlerden hareketle öğrenme öğretme süreçlerinde kavram öğretiminde, öğrenci gelişim özelliklerinin dikkate alınması ve yöntem çeşitliliğinin sağlanması hususlarındaki eksiklikler nedeniyle öğrencilerden bazılarının kazanımı derste öğrenemediğini düşündükleri söylenebilir.

“Cenaze Uğurlama İle İlgili Dinî Uygulamaları Örneklerle Açıklar.” Kazanımı

“Cenaze uğurlama ile ilgili dinî uygulamaları örneklerle açıklar.” kazanımını öğrenmek istediğini belirten öğrenci oranı %59,8, öğrenmek istemediğini belirten öğrenci oranı %38,4’tür. Öğrencilerin çoğunluğu kazanımı öğrenmek istediğini ifade ettiği halde, öğrenmek istemediği yönünde görüş beyan edenler de azımsanamayacak orandadır.

Cenaze uygulamaları din ve kültürün etkileşimi sonucunda meydana gelir. Buna bağlı olarak ölüm toplumda sadece hayatın son bulması olarak algılanmaz, sosyolojik, psikolojik, felsefi vb. birçok boyutu içerir (Erdiç, 2017, ss. 154, 155). Gelenekler, görenekler, inanç ve ibadetler toplumda sosyal bütünleş-

meyi sağlar. Böylece cenaze uygulamaları toplumda anlamlı ilişkilerin kurulmasına önemli derecede etki eder (Dikmen, 2015, s. 460).

Modernleşmeyle beraber toplumda ölüm ile hayat arasındaki mesafeye olan yaklaşım da değişmiştir (Erdiç, 2017, s. 148). Seküler dünyada ölüm hayatın dışına itilmiş, konuşulmaması, düşünülmemesi gereken bir olgu gibi yansıtılmıştır. Bu, ölümle hayat arasındaki mesafeyi gittikçe açmaktadır (Durmuşoğlu & Ataman, 2018, s. 139). Dolayısıyla verilerde öğrencilerin azımsanamayacak bir kısmının cenaze uygulamalarını öğrenmek istemediklerini belirtmeleri, modern dünyanın seküler yaklaşımının etkisi olarak yorumlanabilir.

"Cenaze uğurlama ile ilgili dinî uygulamaları örneklerle açıklar." kazanımını derste yeteri kadar öğrendiğini belirten öğrenci oranı %65,9'dur. Bu, öğrenmek istediğini belirten öğrenci oranından yüksektir. Burada öğrenme öğretme süreci uygulamalarının kazanımı öğrenmek istemeyen bazı öğrencilerde kazanımı öğrenme isteği oluşturduğu söylenebilir.

Çalışmaya katılan öğrencilerin %32,7'si kazanımı derste yeteri kadar öğrenemediğini belirtmiştir. Öğrencilerin çoğunluğunun kazanımı derste öğrendiğini düşünmesine rağmen, derste öğrenemediğini düşünenlerin dikkat çekecek oranda olduğu görülmüştür. Mülakatlarda ise öğrenciler, genellikle konuya çok da ilgi duymadıklarını, hakkında bilgi sahibi olacak kadar öğrendiklerini ve bunun yeterli olduğu kanaatini taşıdıklarını belirtmiştir. Konuyla ilgili bazı öğrenci yorumları da şöyledir:

Vefat eden birisi için neler yapabileceğimizi az çok biliyorum. Çünkü çevremiz sayesinde büyüdükçe öğreniyoruz. O yüzden Din Kültürü Dersinin bu konularda çok fazla işlenmesini gerekli bulmazdım. (Ö2/ K/12/AL)

Çok ilgi alanıma girmezdi açıkçası. Yani çok bilmiyordum ben zaten cenaze işlemleri vs. genelde erkekler hani şey yapıyor ya namazıydı, diğer şeyleriydi, çok bilgim yok. (Ö7/ K/12/AL)

Bunu bir lise öğrencisi bilse pek de bir şey, hani bundan bir fayda edinilir mi ben açıkçası pek bir şey düşünmüyorum. (Ö12/E/M)

Şey aslına bakarsanız girmeyen bir konu. Ama bu benimle de alakalı olabilir (kendisinin agnostik olduğunu belirtti), çünkü benim için bellidir zaten. (Ö4/E/12/AL)

Öğrenciler konuya ilgi duymama nedenleri olarak, genellikle bilinen bir konu olduğu için gerekli görmediklerini, erkekleri ilgilendiren bir husus olduğundan ilgilerini çekmediğini, lise öğrencisi için çok gerekli bir konu olmadığını ve

daha çok bu yaş grubunun merak ettiği konulara yer verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Aynı zamanda bir öğrenci de kendi inancı farklı olduğu için konunun ilgisini çekmediğini ifade etmiştir.

Okulun öğrencileri hayata hazırlayabilmesi için öğretimin hayata yakınlık ilkesi ile uyumlu olması gereklidir. Bu bağlamda ders konuları ve uygulamalar esasındaki örnekler öğrencilerin hayatlarıyla ilgili olmalıdır (Aydın, 2015, s. 18). Öğrencilerin dersler konusunda gördükleri eksiklikler arasında öğretimde hayata yakınlık ilkesinin ihmal edilmesi olduğu gösterebilir. Buna göre cenaze uğurlama ile ilgili dini uygulamalar anlatılırken hem gerçek yaşamla ilgi kurulmalı hem de sosyolojik boyuta değinilmelidir. Yukarıda cenaze uğurlama uygulamalarının sosyolojik, psikolojik, felsefi vb. birçok boyutunun olduğundan bahsetmiştik. Öğrencilerin mülakatlarda bu boyutlardan bahsetmemeleri öğrenme öğretme süreçlerinde konunun farklı boyutlarına dikkat çekilmeden işlendiğini gösterebilir. Bütün bunlar bir arada değerlendirildiğinde ders içeriklerinin kazanımın farklı boyutlarını yansıtmak şekilde planlanmaması dolayısıyla bazı öğrencilerin kazanıma hem ilgi duymadıkları hem de onu derste öğrenemediklerini düşündükleri söylenebilir.

DKAB programındaki ikinci ünite Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'dir. Dolayısıyla bu makale çerçevesinde ikinci olarak bu ünite ve kazanımları ele alınmıştır.

Kur'an'a Göre Hz. Muhammed Ünitesinin Kazanımlarının, Öğrencilerin İlgi ve İhtiyaçlarına İlişkin Düşünceleri ile Uyum ve Öğrenmeleriyle İlişkisi

On birinci sınıf DKAB dersinde ikinci ünite, Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'dir. Bu ünitenin kazanımları: Hz. Muhammed'in örnek şahsiyetini tanır, Hz. Muhammed'in peygamberlikle ilgili görevlerini açıklar, Hz. Peygamber'e bağlılık ve itaati ayet ve hadislerden hareketle yorumlar şeklindedir (MEB, 2018, s. 26). Bloom Taksonomisi'ne göre bilişsel davranış türündeki bu kazanımların ilki bilgi basamağında, diğer ikisi de kavrama basamağındadır.

Allah, insanların kendi iradesi doğrultusunda yetiştirilebilmeleri için, onlara peygamberler göndermiştir. Buna bağlı olarak birçok ayette de Hz. Muhammed'in ümmetine rol model olma yükümlülüğünden bahsedilmiştir (Çağrı, 2020). Bu örnekliğin anlaşılması ve hayata aktarılabilmesi için Hz. Muhammed'in şahsiyetinin tanınması önemlidir. Ancak zamanla Peygamber anlatımlarında mucizevi söylemlere sıklıkla yer vermeye başlanmıştır. Bunun sonucu olarak da Hz. Muhammed insanüstü bir varlık olarak tanıtılmaya çalışılmıştır.

Çeşitli çalışmalar göstermektedir ki gençler arasında Allah’a inandığı halde Peygambere inanmadığını belirtenlerin veya Peygamberi her konuda rol model almadığını söyleyenlerin sayısı artmaktadır (Koçak, 2019, s. 118, Kulat, 2017; Aktaran: Koçak, 2019, s. 120). Bunların karşısında mucizevi söylemlerden uzak, Hz. Muhammed’in hayattaki asıl yerinin öğrenilmesine rehberlik edecek bir yaklaşımın benimsenmesi gereklidir (Bağcı, 2010, s. 88).

Bir insan olarak Hz. Muhammed öğretilirken aynı zamanda vahiy alan bir insan vasfının ona yüklediği görevlerin ve bunları nasıl yerine getirdiğinin anlaşılması da önemlidir. Peygamber görevleri gençler açısından sadece o zamana ait olgular gibi görülebilir. Bu görevlerin öğrenciler tarafından anlaşılabilmesi ve hayata yansıtılabilmesi için öğretimde hayata yakınlık ilkesi göz önünde tutulmalıdır (Diler & Sevim, 2019, s. 956).

Günümüz gençleri genellikle belli bir alandaki uzmanlık ve tecrübeye dayalı olan otoriteyi kabul ederken emreden ve zorlayan otoriteye karşı daha tepkili yaklaşabilmektedirler (Odabaşı, 2020, s. 209). Bu nedenle Hz. Muhammed’in otoritesinin kaynağının doğru anlaşılabilmesi için, ona bağlılık ve itaatin ayet ve hadislerle dayalı olarak öğrenilmesi gereklidir.

Öğrencilerin bu ünite kazanımlarına ait düşüncelerine ulaşmak için onların bu kazanımları öğrenmeyi isteme/istememe durumları ve kazanımı derste öğrenip öğrenemediklerine dair düşünceleri sorulmuştur.

"Hz. Muhammed'in Örnek Şahsiyetini Tanır." Kazanımı

"Hz. Muhammed'in örnek şahsiyetini tanır." kazanımını öğrencilerin %78,3'ü öğrenmek istediğini belirtirken, %21,1'i de öğrenmek istemediğini belirtmiştir. Kazanımın öğrencilerin çoğunluğu tarafından öğrenilmek istenmesi, olumlu bir durumdur. Ancak öğrencilerin önemli bir bölümünün kazanımı öğrenmek istememesi de dikkat çekmektedir. Gençlerin genel dini tutumları ile Peygamber tasavvurları ve insani yönleri arasında pozitif yönde güçlü bir ilişki vardır (Çınar, 2020, s. 111). Gençler arasında Peygamber önemlidir. Ancak Peygamber anlatımında insanüstü bir yaklaşım, öğrenciler tarafından pek kabul görmemektedir (Çınar, 2020, s. 113). Hem Peygamber tasavvurlarının olumlu yönde etkilenebilmesi hem de insani yönlerinin doğru bir şekilde gelişebilmesi için öğretimin, öğrencilerin gelişim dönemleri dikkate alınarak ve onlara uygun bir dil benimsenerek planlanması ve uygulanması gereklidir.

"Hz. Muhammed'in örnek şahsiyetini tanır" kazanımını öğrencilerin %72,4'ü derste öğrendiğini belirtirken, %25,8'i öğrenemediğini söylemiştir. Öğrencilerin çoğunluğunun kazanımı derste öğrendiğini düşünmesi olumlu iken kazanımı

öğrendiklerini düşünmeleri oldukça önemlidir. Kazanımı öğrenemediğini düşünen öğrencilerin de öğrenememe gerekçelerini bilmek önemlidir. Konuyla ilgili olarak mülakatlarda belirtilen görüşlerden bazıları şunlardır:

Genel olarak ne olduğunu, nasıl olduğunu bildiğim için benim de zamanında din dersi baya bir katkı sağladı. Ama şu an fazla bir ekstra bir bilgim yok. (Ö2/ K/12/AL)

Bunun nasıl yapıldığı konusunda birazcık bilgi eksikim var sanırım. Ve bu açıdan da Din Kültürü dersine daha buna yönelik örnekler verilerek ders verilebilir diye düşünüyorum. Tebliğin amacıyla alakalı bu örnekler üzerinden yorum yapılabilir diye düşünüyorum. (Ö11//11/FL)

Aslında öğrenmek istemezdim desem çok şey olmaz herhâlde. Zaten tebliğ demek bildiri demek, tek onu biliyorum gerisi yok. (Bunun yerine hangi konuyu koyabilirdik sence?: Araştırmacı) İnsanlara dürüst olmalarını ya da Hz. Muhammed'i örnek almalarını vs. bir konu olabilirdi. Nasıl iyi insan olacaklarını, ahlaklı olacaklarını, bu konu olabilirdi. (Ö3/ K/12/AL)

Kazanımı derste öğrenemediğini belirten öğrenciler genel olarak öğrendiklerini ancak şu an hatırlamadıklarını söylemişlerdir. Bir öğrenci derslerde örnekler üzerinden yorumlar yapılması durumunda daha kalıcı öğrenmenin gerçekleşeceğini belirtmiştir. Kazanımı öğrenmek istemeyen bir öğrenci ise bunun yerine hayata daha yakın konuları öğrenmek istediğini söylemiştir. Nitekim öğrenilen bilgilerin kalıcı olması ve öğrencinin bu bilgiyi kullanabilmesi için öğretimin yaşamla ilişkilendirilmesi oldukça önemlidir (Diler & Sevim, 2019, s. 956). Öğrencilerden bazıları kazanımın örnekler üzerinden yorumlanması durumunda daha iyi öğrenebileceklerini belirtmiştir. Yukarıda da açıkladığımız üzere daha önceki çalışmalar öğretmenlerin derste örnek olay yöntemini genel olarak etkili kullanamadığını göstermiştir (Cingöz & Akyürek, 2020, s. 77; Altıntaş, 2014, s. 128). Belirtilenlerden hareketle bu kazanıma ulaşmak için ders planlamalarında hayata yakınlık ilkesinin gözardı edildiği ve kalıcı öğrenmenin yeterince sağlanamadığı söylenebilir.

"Hz. Peygamber'e Bağlılık ve İtaati Ayet ve Hadislerden Hareketle Yorumlar." Kazanımı

"Hz. Peygamber'e bağlılık ve itaati ayet ve hadislerden hareketle yorumlar" kazanımını öğrencilerin %70,8'i öğrenmek istediğini belirtirken, %28,6'sı öğrenmek istemediğini belirtmiştir. Hz. Muhammed'in otoritesinin öğrenciler tarafından doğru anlaşılabilmesi için, bu otoritenin dayanaklarının onlara doğru açıklanması gerekmektedir (Baktır, 2004, s. 27). Çünkü gençler belli bir alandaki tecrübe ve uzmanlığa dayanan otoriteyi kabul ederken, emreden ve zorlayan

otoriteye karşı tepkisel yaklaşabilmektedir (Odabaşı, 2020, s. 209). Bu bağlamda öğrencilerden bazılarının kazanımı öğrenmek istememe nedenlerinin, onlara Peygamber otoritesinin anlamının ve bu otoritenin dayanaklarının doğru bir şekilde ifade edilememesinden kaynaklandığı düşünülebilir.

"Hz. Peygamber'e bağlılık ve itaati ayet ve hadislerden hareketle yorumlar" kazanımını öğrencilerin %65,3'ü derste öğrendiklerini, %34'ü öğrenemediklerini ifade etmiştir. Günümüz şartlarında farklı kültür ve inançla karşılaşan gençlerimiz, eğer sağlam bir bilgiye sahip değillerse inanç konularında gelgitler yaşayabilmekte, dini değerlerden uzaklaşabilmektedir. Gençliği dini değerlerden uzaklaştıran nedenlerden biri de inanç konularının yüzeysel anlatılması ve onun hikmetini gençlerin içselleştirmelerinin sağlanamamasıdır (Malkoç, 2019, s. 261). Dolayısıyla öğrencilerin çoğunluğunun kazanımı derste öğrenmesi, onların sağlam bir inanca sahip olmaları ve farklı yaklaşımlar karşısında kafa karışıklığı yaşamamaları açısından oldukça önemlidir. Bunun yanında kazanımı derste öğrenemediğini belirten öğrenci oranı da oldukça fazladır. Bu konuda mülakata katılan öğrenci görüşlerinden bazıları şöyledir:

Öğrencileri biraz daha çekecek şekilde konuşursan, onların kafa yapısıyla konuşursan, din dersi geldi diye sevinebilir insanlar. İnsanları çekmek biraz daha farklı bir iş. (Ö5/ E/12/AL)

Bence yeterli olmadı. Aslında benim istediğim her konuda daha fazla yorum yapması. O yüzden, yorum yapsak daha güzel olurdu. (Ö8/K/11/FL)

Şimdi şöyle mesela bağlılık ve itaat konusunda daha çok zorlama gibi anlaşıyor. Ama Hz. Muhammed'in daha sevecen veya farklı yaklaştığını, insanları düşündüğünü, bu şekilde anlatsalar daha şey olabilir. (Ö10/ K/11/FL)

Mülakata katılan öğrenciler kazanımı öğrenmek istedikleri halde, veriliş şeklinin ilgi çekici olmadığını, derste yorumlara yer verilmediğini, tehdit içerikli bir yaklaşım yerine Hz. Muhammed'in ılımlı yönlerinin verilmesi gerektiğini ve konuların üstünkörü geçildiğini belirtmiştir. Bazı öğrencilerin kazanımı gördükleri halde şimdi hatırlamadıklarını söylemeleri, öğrenme öğretme süreçlerinde etkili öğretimin gerçekleştirilemediğini düşündürmektedir. Etkili din öğretimin gerçekleştirilememesi, derslerde öğrencilerinden bilgileri ezberlemeleri ve gerektiğinde aynen tekrar edebilmelerinin beklenmesinden kaynaklanabilir. Nitekim bir çalışmada öğretmenlerin çoğunluğunun öğrencilerden kendilerine aktarılan malumat kalıplarını olduğu gibi ezberlemelerini bekledikleri görülmüştür (Altıntaş, 2014, s. 275). Sonuç olarak bu durumda kalıcı öğrenmenin gerçekleşmesi oldukça zordur.

Derste yorumlara yer verilmemesi, DKAB öğretmeninin din eğitimi anlayışı ile ilişkilendirilebilir. Altıntaş'ın araştırması sonucu DKAB öğretmenlerinin öğretmen merkezli bir öğretim anlayışına sahip olduğunu göstermektedir (Altıntaş, 2014, s. 135). Ayrıca bazı öğrencilerin derste kullanılan üsluba tepki gösterdikleri tespit edilmiştir. Öğretimde kullanılan dile, hitap edilen öğrenci grubunun gelişim dönemine uygun olarak dikkat edilmelidir. Örneğin, Kur'an'ı Kerim aktardığı bilgilerin zihninde kalıcı olması için muhatabının ortamını ve yaşını dikkate almıştır (Dursun & Yaka, 2021, s. 597). Gençler korkutmanın olması ve hoşgörünün bulunmaması durumunda dine karşı tepkisel tutum takınabilmektedir (Ekşi, 1990; Aktaran: Gündüz, 2020, s. 1104). Belirtilenler çerçevesinde öğrenme öğretme süreçlerinde kalıcı öğrenmeyi destekleyecek yaklaşımlar benimsenmediği ve öğrencilere uygun bir dil kullanılmadığı için öğrencilerden bazılarının kazanımı öğrenmek istemediklerini ve derste öğrenemediklerini düşündükleri söylenebilir.

Sonuç ve Öneriler

Eğitimde önemli olan unsurlardan biri öğrenmede kalıcılığın sağlanmasıdır. Öğrenmede öğrenenin ilgi ve ihtiyaçları dikkate alınması gereken önemli unsurlardandır. Çalışmamızda öğrencilerin belli kazanımlara ilgi duymalarına dair düşünceleri ortaya konulmuştur. Buna göre ulaştığımız sonuçlar şöyledir;

Dünya ve Ahiret ünitesi kazanımlarını öğrenmek istediğini belirten öğrenci oranı ortalama olarak %68,3'tür. Ünite kazanımlarını öğrenmek istemeyen ve kararsız kalan öğrenci oranı da %30,7'dir. Öğrencilerin %60'ı ünite kazanımlarını derste öğrendiklerini belirtirken, %39'u da öğrenemediklerini belirtmiştir.

Hira (2023) tarafından yapılan çalışmada öğrencilerin ahiret inancı konusunda meraklı ve ilgili oldukları saptanmıştır. Çalışmaya katılan öğretmenler öğrencilerin meraklarını soyut bir saha olmasına, merak uyandıran konuların varlığına, öğrencilerin hayatı anlamlandırmaya yönelik gayretlerine ve adalet isteklerine bağlamışlardır. Konuya karşı isteksiz yaklaşan öğrencilerin bu ilgisizliklerini ise salgın sonrası döneme ve bazı öğrencilerdeki dünyevileşme arzusuna bağlamışlardır. Altaş (2004) tarafından yapılan çalışmada ahiret hayatı öğrencilerin ilgi duyduğu konular arasında görülmüştür. Öğrenci ilgilerinin sınıf seviyelerine göre sıralandığı çalışmada üst sınıf öğrencilerinin konuya daha ilgili oldukları belirlenmiştir. Buna göre ahirete iman konusunun 11. sınıf seviyesinde yer almasının öğrenci ilgisine yönelik isabetli bir karar olduğu düşünülebilir.

Kuran'a Göre Hz. Muhammed ünitesi kazanımlarını öğrenmek istediğini belirten öğrenci oranı yaklaşık %75'dir. Ünite kazanımlarını öğrenmek istemeyen ve

kararsız kalan öğrenci oranı da %25’dir. Öğrencilerin %70’i ünite kazanımlarını derste öğrendiklerini belirtirken, %30’u öğrenemediklerini ifade etmiştir. Farklı çalışmalarda da Hz. Muhammed’in hayatı konusuna öğrencilerin ilgi ve meraklarının olduğu tespit edilmiştir. Yavuzer (2018)’in çalışmasına göre öğrencilerin çoğunluğu Hz. Muhammed’in hayatını okuduklarını ve onun hakkında bilgi sahibi olduklarını belirtmişlerdir. Altaş (2004)’a göre de Hz. Muhammed’in hayatı ve öğretileri öğrencilerin ilgi duyduğu konular arasında yer almaktadır.

Öğrencilerin çoğunluğunun bu iki ünite kazanımlarını öğrenmek istedikleri ve kazanımları derste öğrendiklerini düşündükleri kanaatini oluşturmuştur. Tüm bu veriler on birinci sınıf birinci ve ikinci ünite kazanımlarının öğrencilerin çoğunluğunun ilgi ve ihtiyacına uygun olduğu sonucuna ulaştırmıştır.

Mülakata katılan öğrencilerin belirttikleri görüşlerden iki ünite kazanımlarının öğrenci ilgi ve ihtiyaçlarına genel olarak uygun olduğu, ancak öğretmen anlayışı ve öğrenme öğretme süreçlerinden kaynaklanan bazı problemlerin bulunduğu anlaşılmıştır. Bu problemlerden bazıları; konuların üstünkörü geçilmesi, öğretmenin öğrenci sorularına verebileceği olumsuz tepkiler, derste tartışma ortamı oluşturulmaması, öğrenci soru ve yorumlarına yer verilmemesi, somut örneklerin bulunmaması, öğretmenlerin konuyu sunuşlarındaki eksiklikler, farklı kültür ve felsefi yaklaşımlara değinilmemesi, kavramların kalıcı olarak öğretilmemesi şeklinde oluşmuştur. Ayrıca "Cenaze uğurlama ile ilgili dinî uygulamaları örneklerle açıkla." kazanımını öğrencilerin bilinen bir konu olarak gördükleri ve derslere konu edilmesini gerekli bulmadıkları tespit edilmiştir. Bununla birlikte verilerden "Hz. Peygamber’e bağlılık ve itaati ayet ve hadislerden hareketle yorumlar" kazanımına ulaşmak için öğrenme öğretme süreçlerinde tehdit içerikli bir yaklaşım benimsenmesinin öğrencileri rahatsız ettiği anlaşılmıştır.

Ulaştığımız bu sonuçlar doğrultusunda şu öneriler geliştirilmiştir: Öğrenme öğretme süreçleri öğretmenler tarafından öğrencilerin ilgi ve ihtiyaçlarına uygun olarak planlanıp uygulanabilir. Buna göre konular işlenirken özellikle tartışma ve örnek olay yöntemlerinin ilke ve kurallarına uygun kullanılması, öğrencilerin hem kendi düşüncelerini rahatlıkla ortaya koyabilmelerini hem de hayata yakın örnekler sayesinde kazanıma etkili ve kalıcı bir şekilde ulaşabilmelerini sağlayabilir.

Öğretim programının temel felsefesi ve genel amaçları doğrultusunda farklı inanç ve yaklaşımlara derslerde bilimsel bir metotla, dinler açılımlı ve olgusal bir yaklaşımla yer verilmesi, öğrencilerin farklı görüşlere yönelik meraklarına hitap edebilir.

"Cenaze uğurlama ile ilgili dinî uygulamaları örneklerle açıklar." kazanımı gibi sosyolojik, psikolojik, felsefî vb. birçok boyutu bulunan kazanımların öğretiminde, sadece teorik boyutun öğretimi ile sınırlı kalmayıp toplumda anlamlı ilişkilerin kurulması, dayanışma ve paylaşım gibi duyuşsal boyutlara da yer verilebilir. Öğretim programı geliştirilirken benzer kazanımların planlanmasında duyuşsal kazanımlara da yer verilmesine özellikle dikkat edilebilir. Ayrıca öğrenme öğretme süreçleri öğrencilerin gelişim dönemi özellikleri dikkate alınarak onlara uygun bir din dili benimsenebilir.

Verilerde öğretim programıyla, öğretmenlerin öğrenme öğretme süreçleri arasında fark olduğu anlaşılmaktadır. Öğrenme öğretme süreçlerinden kaynaklanan aksaklıklar dolayısıyla öğrencilerden bazıları kazanımlara ulaşamadıklarını düşünmektedir. Bu nedenle öğretmenler için öğretim programının yaklaşım ve özelliklerini ortaya koyan hizmet içi eğitim çalışmaları planlanabilir.

Extended Abstract

Introduction

Students’ interest and needs are one of the effective conditions in their learning, which should be taken into account in program evaluation and development in religious education. When a student encounters a subject of interest and curiosity during religious education, their desire to learn will be higher, and the realization of learning will be easier. In planning the Religious Culture and Moral Knowledge (RCMK) Course Curriculum, student needs should be prioritized. Furthermore, it should be measured whether the teaching programs respond to changing interests, needs, and expectations. Therefore, programs should be constantly evaluated according to students’ interests and needs at different grade levels. In our study, we will examine to what extent the achievements of the ‘World and the Hereafter’ and ‘Prophet Muhammad According to the Qur’an’ units in the 11th grade RCMK Course Curriculum meet the interests, needs and expectations of students. In this context, the main problem of our study is whether the achievements of the 11th-grade RCMK Course Curriculum units are compatible with students’ thoughts about their own interests, needs, and expectations.

Method

In this study, survey model and mixed research method were used. In the research, it was aimed to reveal the general opinions on the subject by using quantitative data and to analyze these opinions in more detail by using qualitative data. Thus, depending on the research design, the meaning of quantitative results was detailed and complemented with qualitative results (Creswell & Clark, 2020, p. 9-10).

In this research, a convergent parallel design, one of the mixed research designs, was chosen. Within this framework, quantitative and qualitative data were collected and analyzed separately, and during the interpretation of the results, they were integrated. As a result, qualitative and quantitative findings were synthesized in a complementary manner (Creswell & Clark, 2020, p. 85). While numerical results obtained through surveys provided a general approach, the data obtained from interviews aimed to reveal the reasons behind students’ opinions.

Students who mentioned that they couldn't learn the achievement in class generally stated that they learned it but couldn't remember it at the moment. One student mentioned that more permanent learning would occur if comments were made through examples in the lessons. A student who did not want to learn the achievement stated that they would like to learn more practical topics related to life instead.

Interpretation of Obedience and Loyalty to Prophet Muhammad Based on Quranic Verses and Hadiths

Although 70.8% of the students expressed their desire to learn this achievement, 28.6% stated that they did not want to learn it. 65.3% of the students claimed they learned it during the class, while 34% mentioned that they could not learn it effectively.

During the interviews, the students pointed out that even though they wanted to learn this achievement, the presentation of the content was not interesting. They also emphasized the lack of discussions in class, suggested that a more positive and moderate approach, focusing on the benevolent aspects of Prophet Muhammad, should be taken instead of a threatening one, and complained about the superficial coverage of the topics.

Recommendations

Based on the results we have obtained in this study, the following suggestions have been developed: Teaching and learning processes can be planned and implemented by teachers in accordance with students' interests and needs. Therefore, especially when covering topics, the proper use of discussion and case study methods, following their principles and rules, can enable students to express their own thoughts freely and reach the learning goals effectively and permanently through real-life examples.

In line with the fundamental philosophy and general objectives of the RCMK Course Curriculum, different beliefs and approaches can be included in lessons with a scientific method, with a comprehensive and factual approach to religions. The approach in this study may attract students' curiosity about different perspectives.

For objectives like 'Explains funeral-related religious practices with examples,' which have various sociological, psychological, philosophical dimensions, teaching should not be limited to theoretical aspects only. Instead, it can involve meaningful relationships in society, emphasizing emotional aspects such as solidarity and sharing. When developing the curriculum, particular attention can be given to including emotional objectives when planning similar goals. Additionally, in the teaching and learning processes, a language suitable for students' developmental characteristics can be adopted.

The data indicates a difference between the teaching program and the teachers’ teaching methods. Some students believe that they could not reach the learning goals due to deficiencies in the teaching methods. Therefore, in-service training programs can be planned for teachers to familiarize them with the approach and features of the curriculum.

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman / Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler. / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Yazar (lar) / Author (s): Hatice ARI, Süleyman AKYÜREK

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Kaynakça

- Akyürek, S. (2015). *Din öğretimi*. Nobel Yayın Dağıtım.
- Altaş, N. (2004). *Gençlik döneminde din olgusu ve liselerde din öğretimi*. Nobel Yayın Dağıtım.
- Altaş, N. (2008). İlköğretim öğrencilerinin din öğretimi sürecinde ilgi duydukları konular (Ankara ili örneğinde 6, 7 ve 8. Sınıf öğrencileri üzerinde karşılaştırmalı bir analiz). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49(2), 103-120.
- Altıntaş, M. E. (2014). *Öğretmenlerine göre ilköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde değer öğretimi*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Erciyes Üniversitesi
- Aşlamacı, İ. (2018). Öğretmenlerine Göre Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Din Öğretimi Modelleri Çerçevesinde Konumlandırılması. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 18(2), 718-744.
- Ayaydın, N. (2012). *Din öğretiminde soyut kavramların öğretilmesiyle ilgili problemlerin incelenmesi* [PhD Thesis]. Marmara Üniversitesi (Turkey).
- Aydın, M. Z. (2015). *Din öğretiminde yöntemler* (C. 2). Nobel Yayın Dağıtım.
- Bağcı, H. M. (2010). Modern dünyada peygamber algısı. *Eskiyei*, 17, 74-89.
- Baktır, M. (2004). Hz. Peygamberin otoritesinin dayanakları. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1), 23-40.
- Cingöz, O., & Akyürek, S. (2020). Din kültürü ve ahlak bilgisi dersi öğretmenlerinin eleştirel düşünme eğitimine katkı sağlamaya yönelik olarak kullandıkları yöntem ve teknikler. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 48, 76-118.
- Creswell, J. W., & Clark, V. L. P. (2020). *Karma yöntem araştırmaları: Tasarımı ve yürütülmesi*. Anı Yayıncılık.
- Çağrııcı, M. (2020). Muhammed; Örnek oluşu maddesi. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed>
- Çakmak, F. (2018). Öğrencilerin Lise Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinden beklentileri. *Uluslararası Bilim ve Eğitim Dergisi*, 1(1), 24-47.
- Çınar, H. A. (2020). Dinî tutum ve peygamber tasavvuru arasındaki ilişkiye dair mukayeseli bir araştırma: Ülkü İmam Hatip Lisesi ve Mevlana Ortaokulu örneği. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(13), 83-118.
- Dikmen, A. (2015). Değişik din ve mezhep müntesiplerinin ölümle gelen sosyal birliktelik algıları ve ölümü içselleştirme uygulamaları (Diyarbakır örneği). *Journal Of International Social Research*, 8(40).
- Diler, R., & Sevim, Ö. M. (2019). Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretmenlerinin anlamlı öğrenme etkinlikleri. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(11), 927-959.
- Durmuşoğlu, K., & Ataman, K. (2018). Kutsaldan sekülere: Değişen ölüm algısı üzerine sosyolojik bir değerlendirme. *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(1), 123-149.

- Dursun, F., & Yaka, E. (2021). Mekki sûrelerin eğitim metodu açısından üslubu. *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi*, 566-602.
- Erdiç, Ş. (2017). Anadolu’da ölümle ilgili inanç ve uygulamalara sosyolojik bir yaklaşım Elmalı yöresi örneği. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21(1), 147-178.
- Ertürk, S. (2017). *Eğitimde program geliştirme*. Edge Akademi Yayınları.
- Günaydın, F. (2017). İmam-Hatip Liselerinde inanç soru(n) ları. *İçinde Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm (Sempozyumu)* (ss. 322-335). Ensar Neşriyat.
- Gündüz, M. M. (2020). Gelişim özellikleri doğrultusunda gençliğin din eğitimi. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 1092-1117.
- Hira, A. (2023). *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde ahiret inancı öğretiminin öğretim programları, Ders kitapları ve öğretmen görüşleri bağlamında incelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Hökelekli, H. (2018). Din psikolojisi. *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*.
- Işıkdogan, D. (2006). İlköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenliği bölümü mezunu öğretmenlerin yeterlikleri. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Kandemir, S. (2022). Lise öğrencilerinin islam inanç esaslarını benimseme düzeyleri üzerine bir araştırma. *Kocatepe İslami İlimler Dergisi*, 5(2), 354-379.
- Karlı, N. (2020). Üniversite öğrencilerinde hayatın anlamı ve dindarlık ilişkisi. *Öndokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 48, 169-201.
- Kılavuz, M. A., & Yılmaz, H. (2009). Örgün ve yaygın eğitimde öğrenenlerin ihtiyaçları doğrultusunda din eğitimi ve öğretimi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2), 123-139.
- Koç, A. (2010). Din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenlerinin yeterlikleri. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 8(19), 107-149.
- Koçak, Z. C. (2019). Günümüz yerleşik peygamber tasavvurunun genç zihinlerde karşılığı. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42, 117-134.
- Malkoç, M. (2019). Gençliği dini değerlerden uzaklaştıran sebepler. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 252-268.
- MEB. (2018). *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*.
- Odabaşı, F. (2020). Üniversite gençliğinin otorite algısı ve din. *İlahiyat Akademi*, 12, 183-216.
- Osmanoğlu, C., & Korkmaz, M. (2018). Öğrencilerine göre ideal ilahiyat fakültesi öğrencisinin nitelikleri ve bunların ilahiyat eğitimiyle ilişkisi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 119-178.
- Özarslan, S. (2000). Ahiret inancının insanın anlam arayışına müspet katkısı. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, 295-307.

- Özdemir, S. M. (2009). Eğitimde program değerlendirme ve Türkiye’de eğitim programlarını değerlendirme çalışmalarının incelenmesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(2), 126-149.
- Sezer, S., & Saya, P. (2009). Gelişimsel açıdan ölüm kavramı. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13, 151-165.
- Sönmez, V., & Alacapınar, F. G. (2015). *Örnekleriyle eğitimde program değerlendirme*. Anı Yayıncılık.
- Şahin, H. (2006). Eğitim programı geliştirme sürecinde önemli bir aşama: İhtiyaç belirleme. *Tıp Eğitimi Dünyası*, 22(22), 1-9.
- Taştekin, O. (1998). *Kıyamet ve ahiretle ilgili kavramların öğretimi*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uçak, H. E., & Doğan, R. (2021). Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenlerinin kavram öğretimi sürecinde karşılaştıkları zorluklar. *İslami Araştırmalar Dergisi*.
- Yapıcı, A. (2009). Modernleşme-sekülerleşme sürecinde Türk gençliğinin anlam dünyasında dinin yeri (Çukurova üniversitesi örneği). *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 9(2), 1-37.
- Yavuzer, H. (2018). Üniversite gençliğinin din algısı (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi örneği). *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 22-48.
- Yeşilbaş, Z. (2006). *İlköğretim okullarında din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinde öğretmen tutumlarının öğrenci ve ders üzerindeki etkileri* [PhD Thesis]. Marmara Üniversitesi (Turkey).
- Yeşilyurt, T., & Taşdelen, M. (2012). Ahiret inancının pratik yansımaları. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 55-68.
- Zengin, M., & Menküç, D. (2021). Lise öğrencilerinde deizm düşüncesi: Gençler neyi sorguluyor ve nelerden etkileniyorlar? *Uluslararası İslam, Modernite ve Gençlik Sempozyumu*. Zonguldak.